

Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: “Saç-Sakalını da Boyardı!”

MUHAMMED ENES TOPGÜL
Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi
enes.topgul@marmara.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3077-2610>

Öz

Ravilerin hadis ilmi açısından ehliyetlerini tespit etmeyi hedefleyen biyografik eserlerde, birtakım ravilerin saç-sakallarını boyayıp boyamadıklarına dair kayıtlara tesadüf edilir. Bu makale doğrudan *cerh-ta'dil* ile irtibatı olmayan bu verilerin biyografi türü eserlere hangi dönemde ve hangi etkilerle girdiğini tespit etmeyi hedeflemektedir. Söz konusu kayıtların hicri 3. asrın başlarında artması, konunun devrin sosyal, siyasi ve ilmi tartışmaları çerçevesinde ele alınmasını gerektirmektedir. Konu bu açıdan incelendiğinde saç-sakal boyamaya dair kayıtların Mişne hadisesi ve bu süreçte siyasi erkin baskısına maruz kalan Aḥmed b. Ḥanbel ile irtibatı dikkat çekmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla o, ihya edilmek istenen bir sünnet olarak gördüğü saç-sakal boyama faaliyetini, siyasi erki hedef alan bir pasif direniş tarzı olarak konumlandırmıştı. Ancak erken dönem boyama faaliyetleri ile Aḥmed b. Ḥanbel dönemi ve sonrasında faaliyetlerin her biri, tarz, amaç ve muhataplar bakımından farklılık arz etmektedir. Sonuç olarak makale hem *ricāl* metinlerindeki dönemsel etkileri tartışmakta hem de boyama faaliyetine yüklenen anlamın değişim serüvenini rivayet metinleri üzerinden takip etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Boya/*hiḍāb*, Aḥmed b. Ḥanbel, Ravi, Mişne, Sünnet

Abstract

Embracing the Sunna in the Early 3rd/9th Century: “He Used to Dye His Hair and Beard!”

One comes across records about whether or not the *rāwīs* dye their hair and beard in the biographical works, which aim at determining the *rāwīs*' qualification in terms the science of hadith. This article aims at defining in which period and under what influences these data were put into the biographical works, although they are not directly related with the transmitter criticism (*jarḥ* and *ta'dil*). The rise of such records in the 3rd century hijri necessitates to approach the question in the context of the social, political and intellectual debates of that period. Studying through this perspective, it is salient that there is a relationship between those records and the Mişna, and Aḥmad b. Ḥanbal, who was exposed to pressure by the political power. Apparently, he located the dying of hair and beard, which he considered a rejuvenated sunna, as a way of non-violent resistance towards the government. Nevertheless, dyeing activities in early periods and those in the time of Aḥmad and later differ from each other in terms of style, objective and addressees. Consequently, this article both discusses the contextual influences on *rijāl* literature and follows the change in the meaning of the dying activity through the classical hadith collections.

Keywords: *Dyeing/Khiḍāb*, Aḥmad b. Ḥanbal, Hadith Transmitters, Mişna, Sunna

Giriş

Tārīh, *ṭabaḳāt* ve *ricāl* kaynakları ravinin ilmî durumunu ortaya koymak için genellikle hoca-talebe ilişkisini vermekle yetinir ve evliliği, çocuğunun olup olmadığı gibi özel hayatına veya “topallık”, “körlük” gibi bariz bedenî kusurlar istisna edilecek olursa boy ve kilo gibi fizikî durumuna dair pek fazla ayrıntı sunmaz. Ancak yine bu eserlerde bazı ravilerin ilmî konumu resmedildikten sonra, *ḥifz*, *itkân*, *ḍabt* gibi teknik hadisçilikle herhangi bir ilgisi olmamasına rağmen o ravinin saç-sakalını boyayıp boyamadığına dair birtakım ek bilgiler sunulabilmektedir. Kaleme alındıkları dönemi ve öncesini tasvir etmeyi hedefleyen bu eserler her halükarda muhatapları tarafından rahatlıkla anlaşılıyordu. Bugünden bakınca anlayamadığımız pek çok nokta ise muhtemelen eserin kaleme alındığı siyasi ve sosyo-kültürel ortamda hayli anlamlıydı. *Ricāl* kaynaklarının üslup özellikleri, sistematikleri ve geçirdikleri tarihsel aşamalar başlı başına birer inceleme konusu olmakla birlikte, bu çalışmada ravilerin saç-sakallarını boyama meselesinin tarihî seyri esas alınarak, “*ricāl* eserlerinde müelliflerin ilgi alanlarını ve yaşadıkları dönemlerin etkilerini bulmak ne oranda mümkündür?” sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır.

Rivayet ve *ricāl* kaynaklarında hem renk ayrımı olmaksızın saç-sakal boyamanın sünnet olduğuna dair hadisleri hem de sahabe ve tabiun nesillerinin uygulamaları hakkındaki kayıtları görmek mümkündür. Belli bir dönemden sonra ise aynı kaynaklarda bu defa hem saç-sakal boyamamak hem de boyada siyah rengi tercih etmek bir sorun olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte saç-sakalı boyayıp boyamamanın *ricāl* kaynaklarına ilave bir bilgi kabilinden girmesinin tarihi ve bu bilginin ne ifade ettiği incelenmeye değerdir. Boyamaya önem atfedilme tarihini tespitinde bir diğer hareket noktası ise Ehl-i Hadis’in saç-sakal boyama ile ilgili haberlere hangi zaman diliminden itibaren ve hangi müstakil konu başlıkları altında yer verdiklerini incelemek olabilir.

Tespit edilebildiği kadarıyla *ricāl* kaynaklarındaki bu tarz kullanımlar müstakil bir incelemeye konu olmamıştır. Bu muhtemelen “falanca saç-sakalını boyardı/boyamazdı” gibi ifadelerin dönemsel anlamının dikkate alınmamasından kaynaklanmıştır. Ancak *ricāl* kaynaklarında yorumsuz olarak bırakılan bu ifade, bunu çokça kullanan müelliflerin siyasi eğilimleri, sosyal statüleri ve psikolojik motivasyonları da dikkate alınarak yeniden değerlendirilmelidir. Ayrıca klasik metinlerde, *ricāl* kaynaklarında kullanılan bu ifadeyle ne kastedildiğini netleştirmeyi hedefleyen istisnai bir değer-

lendirme Yemenli alim eş-Şevkânî (ö.1250/1834) tarafından dile getirilmiştir. Ona göre kılık-kıyafet konusunda gayrimüslimlere muhalefet temalı hadis, boyamanın ve beyazları değiştirmenin şer'î gerekçesinin Yahudi ve Hıristiyanlara muhalefet olduğuna delalet eder. Bu hadisten dolayı boyamanın *mustehab* oluşu kuvvetlenir. Zira Allah Rasulü Ehl-i Kitap'a muhalefet konusu üzerinde fazlaca durmuş ve bunu emretmiştir. Selef de bu sünnet üzerinde çokça mesai sarf etmiştir. Bundan dolayı tarihçilerin *terâcime* dair eserlerinde “[Falanca] boyardı, boyamazdı” gibi ifadeler kullandıkları görülmektedir.¹ Bu açıklamaları ile eş-Şevkânî, boyamaya dair ifadelerin *ricâl* kaynaklarında yer bulmuş olmasını sünnete bağlılık çerçevesinde ele almış olmaktadır.

Modern dönemde ise konu Ebū'l-Hasen el-Me'rabî'nin, hocası el-Elbānî'ye (ö.1999) yönelttiği bir soruyla gündeme gelmiştir. El-Me'rabî klasik kaynaklarda tesadüf edilen söz konusu ifadenin Ehl-i Sünnet'e mensup olanlarla olmayanları ayırmayı mı hedeflediğini el-Elbānî'ye sorar; o da özetle “Alimler bu tabirle sünnete sınıksız tutunanlar ile ona tutunmayanları tefrik etmeyi hedeflediler” cevabını verir ve mezkur ifadenin, sünnet veya bid'ati ya da sünnete tutunan ile bid'ati benimseyeni açıklamak kabilinden olmadığını; sünnetle amel eden, ona amelî olarak da önem verenle onunla amel etmeye özen göstermeyi ayırmayı amaçladığını söyler. Soru sahibi, bir adım daha atarak ve muhtemelen erken dönem tartışmalarına dair bilgilerinden hareketle boyamanın gündeme getirilmesinin Ehl-i Sünnet ile boyamayı kerih gördükleri bilinen Şî'a'nın arasını tefrik etmeyi amaçlamış olabileceğinden bahseder. Ancak biyografi kitaplarında Ehl-i Sünnet alimlerinden sadece saç-sakal boyamış olanların değil boyamamış olanların da zikredilmiş olmasını, bu yargıyı zora sokan bir unsur olarak değerlendirir. El-Elbānî de büyük imamlardan boyamayanların varlığına dikkat çeker.²

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere el-Elbānî'ye soru soran el-Me'rabî'nin, kanaatinden geri adım atmasının nedeni, selef alimleri içerisinde de saç-sakalını boyamayan birçok kişinin olmasıdır. Ancak bu noktada onun, sorunu kendi tarihsel çerçevesi içerisinde ele almadığı ve hicri ilk iki asırda yaşayan ulemanın tavırlarını, bu tarz kayıtların yoğun olarak tutulduğu 3./9. asrın bağlamına taşıdığı görülmektedir. Zira bu kayıtların düzenli

¹ Muhammed b. °Alî eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr min Ehâdîsi Seyyidi'l-Ahyâr Şerhu Muntekâ'l-Ahbâr* (Kahire: Muştafâ el-Bâbî el-Halebî, 1391/1971), c.1, ss.143-144.

² *Ed-Durer fî Mesâ'ili'l-Muştalâh ve'l-Eşer: Mesâ'ilu Ebî'l-Hasen el-Miştirî el-Me'rabî li'l-°Allâmeti'l-Muḥaddîş Ebî °Abdirrahmân Muhammed Nâşiriddîn el-Elbānî*, haz. Muhammed b. Muhammed b. °Abdullâh el-Cilânî (Cidde: Dâru'l-Harrâz; Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1422/2001), ss.226-228.

olarak gündeme getirilmesi ileride gösterileceği üzere ancak mezkur dönemde söz konusu olmuştur. Halbuki ilgili soru ve cevapta temel mesele, muhtemelen saç-sakal boyamaya yüklenen anlamın hangi dönem ile ilişkili olduğunu tespit etmektir.

Konuya dikkat çeken bir diğer çağdaş araştırmacı Şerîf Hâtim el-°Avnî'dir. O da, saç-sakalı boyama bilgisine dair ifadelerin boyama konusundaki sünnete ittiba edilip edilmediğini tespit için kaydedildiği kanaatinde. Zira sünnete ittihadaki gayretleri ravilerin adaletini bilmek açısından önem arz eder. Yazarın, bu bilginin verilmesiyle ilgili dikkat çektiği bir diğer sebep ise ravilerin imtihan edilmesi düşüncesidir. Kişinin rivayette bulunduğu isimle görüşüp görüşmediğini tespit için onun fiziki durumunu “Boyar mıydı, boyamaz mıydı?” gibi sorular üzerinden dile getirmesi istenir, böylece o isimle görüşüp görüşmediği anlaşılırdı. Ayrıca ravinin, ilim aldığı kişinin fiziki durumuna da dikkat etmesi, onun dikkatini gösteren bir husustu.³ El-°Avnî'nin zikrettiği ilk ihtimalle el-Elbānî'nin tevcihi örtüşmektedir. Ancak imtihan olgusunun, ilgili bilgilerin *ricāl* türü eserlere kaydedilmesiyle doğrudan bir alakası bulunmamaktadır.

Saç-sakal boyamayla ilgili rivayetleri tarihlendirmeye, yani onların hangi toplumsal etkenlerle gündeme geldiğini belirlemeye çalışan bir makale ise G. H. A. Juynboll (ö.2010) tarafından kaleme alınmıştır. O, “Dyeing the Hair and Beard in Early Islam: A Hādīth-Analytical Study”⁴ adlı makalesinde öncelikle erken dönem İslam toplumunda boya olarak kullanılan bazı maddelere yer verir, ardından boyama rivayetlerinin farklı coğrafyalarını dikkate alarak rivayetlerde öne çıkan temaları bölgesel olarak tahlil eder, son olarak Şī°ī rivayetlere kısaca değinir. Bir ravinin boya meselesindeki konununun, örneğin politik eğilimleri kadar temel bir mesele olarak görüldüğünü söyleyen Juynboll, bu çalışmada çerçevesini netleştirmeyi deneyeceğim *tabakāt* ve *ricāl* türü eserlerdeki kullanımlarına, bunların eserlerde zikredilme bağlamlarına ve dönemlerine temas etmez.

Erken Dönem İslam Toplumunda Saç-Sakal Boyama

Anlaşıldığı kadarıyla Miḥne dönemine kadar saç-sakalı boyamak hem Ehl-i Hadis hem de diğer mezhebî yapılar açısından tercihe bırakılmış bir husustu. Bundan dolayı ashab ve tabiun tabakasında –sonraki asırlarda teşekkül edecek Ehl-i Sünnet'in belirlediği şekliyle– saç-sakal boyamaya yö-

³ Şerîf Hâtim el-°Avnî, °Aḳlāniyyetu Menheci'l-Muḥaddiṣin fī'l-Taḥaḳḳuk min °Adāleti'r-Ruvāt (Byy, tsz), ss.24-25.

⁴ *Arabica* 38:1 (1986), ss.49-75.

nelik çerçevesi belirli bir tutum yoktu. Nitekim Ebū Zerr (ö.32/653),⁵ Ubeyy b. Ka' b (ö.33/654[?]),⁶ Hz. °Alī (ö.40/661)⁷ gibi sahabilerin, Sa'īd b. el-Museyyeb (ö.94/713),⁸ Sa'īd b. Cubeyr (ö.94/713[?]), Mucāhid b. Cebr (ö.103/721),⁹ Hammād b. Ebī Suleymān (ö.120/738),¹⁰ °Amr b. Dīnār (ö.126/744[?]),¹¹ Ebū'z-Zubeyr el-Mekkī (ö.126/744)¹² gibi tabiilerin ve Mālik b. Enes (ö.179/795),¹³ İbn °Uyeyne (ö.198/814)¹⁴ gibi alimlerin saçsakallarını boyamadıkları klasik kaynaklarda nakledilir. Öte yandan saçsakal boyamaya yoğun bir anlam yüklenmediği gibi, bazı rivayetlerde görülen siyaha boyama yasağına rağmen siyah boya kullanan veya siyahın tercihiinde sorun görmeyen sahabi ve alimler de vardı. °Ukbe b. °Amir (ö.58/678),¹⁵ Hz. Huseyn (ö.61/680) (*ketem*¹⁶ ve *kına*),¹⁷ Ebū Seleme b. °Abdurrahmān (ö.94/712-3) (*vesme*¹⁸),¹⁹ İbrāhīm en-Neḥā°ī (ö.96/714)²⁰, Nāfi° b. Cubeyr (ö.99/717) (*vesme*),²¹ Mūsā b. Ṭalḥa b. °Ubeydullāh (ö.103/721),²² Ebū Kılābe (ö.104/722), Bekr b. °Abdullāh (ö.106/724),²³ el-Ḥasen el-Başrī (ö.110/728), İbn Sīrīn (ö.110/729),²⁴ °Alī b. °Abdullāh b.

⁵ Ebū Bekr İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, tah. Muḥammed °Avvāme (Cidde: Dāru'l-Kible li's-Şekāfeti'l-İslāmiyye; Beyrut: Mu'essesetu °Ulūmi'l-Ḳur°ān, 1431/2010), c.12, s.561 (no.25563).

⁶ Ahmed b. Ḥanbel, *Kitābu'l-°İlel ve Ma°rifeti'r-Ricāl*, tah. Vaşıyyullāh b. Muḥammed °Abbās (Riyad: Dāru'l-Ḥānī, 1422/2001), c.2, s.279.

⁷ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.561 (no.25562); Ahmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.2, s.72.

⁸ İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳātu'l-Kubrā*, tah. İhsān °Abbās (Beyrut: Dāru Şādīr, 1387/1968), c.5, s.140.

⁹ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.561 (no.25565).

¹⁰ Ebū Muḥammed er-Rāmeḥurmuzī, *el-Muḥaddīşu'l-Fāşıl Beyne'r-Rāwī ve'l-Vā°ī*, tah. Muḥammad °Accāc el-Ḥaṭīb (Beyrut: Dāru'l-Fıkr, 1391/1971), s.199.

¹¹ İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, c.5, s.480; Ahmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.2, s.324; Ya°kūb b. Sufyān el-Fesevī, *Kitābu'l-Ma°rife ve't-Tārīḥ*, tah. Ekram Diyā° el-°Umerī (Medine: Mektebetu'd-Dār, 1410/1989), c.2, s.10; Ebū Bekr İbn Ebī Ḥayseme, *et-Tārīḥu'l-Kebīr: Tārīḥu İbn Ebī Ḥayseme*, tah. Şalāh b. Fetḥi Helel (Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīşe li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1429/2008), c.1, s.234.

¹² Ahmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.1, s.188; c.2, s.324; İbn Ebī Ḥayseme, *et-Tārīḥ*, c.1, s.236.

¹³ Ahmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.2, s.72.

¹⁴ Ahmed b. Ḥanbel, *Mesā°ilu'l-İmām Ahmed b. Hanbel: Rivāyetu İbnihi Ebī'l-Faḍl Şālih*, tah. Faḍlurrahmān Dīn Muḥammed (Delhi: ed-Dāru'l-°İlmiyye, 1408/1988), c.2, s.375.

¹⁵ İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, c.4, s.343; c.7, s.498; Ebū Ca°fer et-Ṭahāvī, *Şerḥu Muşkili'l-°Āşār*, tah. Şu°ayb el-Arnā°ūt (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 1431/2012), c.9, s.314; Muḥammed İbn Hibbān, *eş-Şikāt* (Ḥaydarābād: Dā°iretu'l-Me°ārifeti'l-°Uşmāniyye, 1398/1978), c.3, s.280.

¹⁶ *Ketem*: Çivit otu. Siyah rengi temin eden bir bitki.

¹⁷ Et-Ṭahāvī, *Şerḥu Muşkili'l-°Āşār*, c.9, ss.315-316.

¹⁸ *Vesme*: Geniş yapraklı bir bitki. Özellikle *ketemle* karıştırılıp siyah renk elde edilir.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, c.5, s.156; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.554 (no.25525); İbn Ebī Ḥayseme, *et-Tārīḥ*, c.2, ss.138-139.

²⁰ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.554 (no.25526).

²¹ İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, c.5, s.206; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.554 (no.25522); İbn Hibbān, *eş-Şikāt*, c.5, ss.566-567.

²² İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, c.6, s.211; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.554 (no.25521); Ahmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.3, s.279.

²³ Sırasıyla bkz. İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, c.7, ss.185, 210.

²⁴ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.554 (no.25523).

°Abbās (ö.118/736) (*vesme*),²⁵ ez-Zuhrī (ö.124/742) (*vesme*),²⁶ el-Ḥaccāc b. Ertāt (ö.145/762) (*vesme*),²⁷ Muḥammed b. İshāk (ö.151/768)²⁸ ve °Abbād b. °Avvām (ö.185/801)²⁹ gibi isimler bunlardandır.³⁰

Aşağıda ifade edileceği üzere Sünni alimlerle Şî‘î cemaatler arasında bir ayrışma noktası olarak görülen siyah boya meselesinin İslam toplumunda ne zaman sorun olarak görüldüğü de incelenmeye muhtaçtır. Örneğin °Abdülmelik b. Ebī Suleymān (ö.145/762), hocası °Aṭā° b. Ebī Rabāḥ’a (ö.114/732) siyah renk veren *vesme* ile boya yapmanın hükmünü sorduğunda şu cevabı almıştır: “Bu sonrakilerin çıkardığı bir bid°attir. Allah Rasulü’nün ashabından bir gruba eriştim. Onlardan herhangi birinin *vesme* ile boya yaptığını görmedim. Onlar sadece kına ve *ketem* ile boyarlardı ki bu da sarı idi.”³¹ İlmî yaşantısını büyük oranda Mekke’de sürdüren °Aṭā°’ın burada, özellikle siyah boya kullanmayı teşvik eden Şî‘î cemaat önderi Muḥammed el-Bākır (ö.114/732) ve etrafındaki bazı kimseler ile tabiun tabakasından saçını siyaha boyadığı kaydedilen isimleri kastetmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sa°id b. Cubeyr gibi tabiun neslinden bazı alimlerinin boyama faaliyetlerinden geri durmalarının ardında Hz. Peygamber’den nakledilen “Beyaz kılları yolmayın. Zira onlar Müslümanın nurudur” gibi rivayetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Sa°id, Eyyüb es-Saḥtiyānī’nin (ö.131/749) boyama ile ilgili sorusunu beyazları kastederek “Biriniz, Allah’ın yüzde yarattığı nur [olan beyaz kıllar]a kastedip onu söndürüyor” şeklinde cevaplamıştır.³² Dolayısıyla boyamayan alimlerin de bu faaliyetleriyle yine sünnete uyma düşüncesini taşıdıkları söylenebilir.

Meselenin “ehl-i bid°at” olarak nitelenen firkalar ile doğrudan ilgisinin bulunup bulunmadığını tespit için diğer firkaların konuyla ilgili görüşleri gözden geçirildiğinde de saç-sakal boyamaya yönelik düzenli bir tepki dik-

²⁵ İbn Sa°d, *et-Ṭabaḳāt*, c.5, s.313; İbn Hibbān, *es-Şikāt*, c.5, s.60.

²⁶ İbn Ebī Ḥayseme, *et-Tārīḥ*, c.2, s.255.

²⁷ El-Fesevī, *el-Ma°rife ve’l-Tārīḥ*, c.3, s.22.

²⁸ El-Fesevī, *el-Ma°rife ve’l-Tārīḥ*, c.1, s.17; c.3, s.380.

²⁹ Ahmed b. Ḥanbel, *el-İlel*, c.1, s.521; c.3, s.134; Ahmed b. Ḥanbel, *Mesā’il*, c.2, s.374.

³⁰ Özellikle ashab tabakasında saç boyama ile ilgili uygulamalar için bk. Yusuf Ziya Keskin, “Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Saç Bakımı,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:26 (2011), ss.16-20.

³¹ İbn Sa°d, *et-Ṭabaḳāt*, c.1, s.441. °Aṭā°’ın yanı sıra Mucāhid, eş-Şa°bī (ö.104/722), Ṭāvūs b. Keysān (ö.106/725) ve Mekhūl eş-Şāmī’nin (ö.112/730) de siyah boyayı kerih gördükleri nakledilir. Bkz. İbn °Abdilberr el-Kurtūbī, *el-İstizkār*, tah. Sâlim Muḥammed °Aṭā ve Muḥammed °Alī Mu°avvaḍ (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1421/2000), c.8, s.441.

³² °Abdurrazzâk b. Hemmām, *el-Muşannef*, tah. Ḥabīburrahmān el-A°zamī (Beirut: el-Mektebu’l-İslāmī, 1403/1983), c.11, s.154 (no.20180).

kat çekmemektedir. Örneğin el-Me³rabî'nin yukarıda zikredilen tahmini dikkate alınarak Şİ³ kaynaklar incelendiğinde, bu eserlerde saç-sakal boyamaya karşı kategorik bir tepki görülmez. Ancak kına kullanmak meşru görülmeyle beraber siyah rengin önemine dair ciddi bir vurgu hemen sezilir³³ ve Sünni kaynaklarda da kaydedilen Hz. °Alî'nin boyamamış olmasına dair bilgi, Hz. Peygamber'in ona özel bir bildirimine hamledilir.³⁴ İmāmiyye Şİ³ası'nın altıncı imamı Ca³fer eş-Şādık'ın (ö.148/765) boyamayı teşvik edip bunun sünnet olduğunu belirttiğine dair rivayetler nakledildiği gibi bizzat kendisinin hafifçe boyadığı da Sünni kaynaklarda kayıtlıdır.³⁵ Sünni toplumun içerisinde Şİ³ cemaatin devamlılığını temin etmeye çalışan bir figür olarak Ca³fer eş-Şādık'ın bu uygulama ve tavsiyelerinde *taqiyye* yapıp yapmadığını tespit etmek güçse de diğer imamların uygulamalarının da bu yönde olmasından hareketle, erken dönem Şİ³ düşünce açısından saç-sakal boyama faaliyetinin sünnet olarak görüldüğü söylenebilir. Burada ayırıcı nokta, her ne kadar uygulamada bazı farklılıklar olsa da, Ehl-i Sünnet kaynaklarının en azından belli bir dönemden sonra siyah boyadan kaçınma ve kına ile sarı boyayı tavsiye etmesine mukabil, Şİ³ kaynaklarda ısrarla siyah boyanın öne çıkarılması ve bu tarz bir boyamanın imamların tatbikatı olduğuna dikkat çekilmesidir. Nitekim Muhammed el-Bākır'a nispet edilen "İmamlar *vesme* ile boyadılar. Sarı boya iman boyası; kına İslam boyası; siyah boya ise İslam, iman ve nurdur"³⁶ şeklindeki ifade bu noktayı vurgulamaktadır. El-Bākır'ın boya olarak *vesmeyi* tavsiye ettiği bilgisi, Sünni kaynaklarca da doğrulanır.³⁷ Dolayısıyla Sünni kaynaklarla Şİ³ kaynakların boyama faaliyetinin sünnet oluşunda ittifak; rengi konusunda ise ihtilaf ettikleri söylenebilir. Şİ³ cemaate ayırıcı dinî pratikler üzerinden kimlik kazandırmayı hedefleyen imamlar,³⁸ muhtemelen renk tercihini de bir araç olarak kullanmışlar-

³³ Muhammed b. Ya³küb el-Kuleynî. *Furū³u'l-Kāfi*, tah. Muhammed Ca³fer Şemsuddîn (Beyrut: Dāru't-Te³āruf li'l-Matbū³āt, 1413/1993), c.4, ss.494-498.

³⁴ El-Kuleynî, *el-Kāfi*, c.4, s.495.

³⁵ Örnek olmak üzere bkz. el-Fesevî, *el-Ma³rife ve't-Tārīh*, c.3, s.22.

³⁶ İbn Bābeveyh el-Ḳummî, *Men lā Yaḥḍuruhu el-Fakīh*, tah. Hüseyn el-A³lemî (Beyrut: Mu³essesetu'l-A³lemî li'l-Matbū³āt, 1406/1986), c.1, s.84. Kendisinin de *vesmeyi* tercih ettiği bilgisi için bkz. İbn Hibbān, *eş-Şikāṭ*, c.5, s.348.

³⁷ O, °Urve b. °Abdullāh b. Kuşeyr'e *vesme* ile boyamayı emreder (İbn Ebî Hāyşeme, *et-Tārīh*, c.2, s.220), kendisi de kına ve *vesme* karışımı bir boya kullanırdı (İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, s.555 [no.25528]). Ayrıca bkz. İbn °Abdiberr, *el-İstizkār*, c.8, s.441.

³⁸ Ayırıcı dinî pratiklerin cemaat olmakla ilgisine dair bkz. Muhammed Enes Topgül, *Erken Dönem Şii Ricāl İlmi: Keşşî Örneği* (İstanbul: İFAV, 2015), ss.323-328.

dı. Zeydî ve Mu^ctezilî alimlerin de saç-sakal boyama konusunda mevcut yaklaşımların dışında bir tavırlarına rastlanmamıştır.³⁹

Burada konuyla ilgili olarak ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılan belirsizliğin ortadan kaldırılması, saç-sakalı boyayıp boyamamanın hangi dönemde, hangi sosyal ve siyasi sebeplerle *ricāl* kaynaklarına ilave bir bilgi kabilinden girdiğinin ve bu bilginin ne ifade ettiğinin, son olarak boyama ile ilgili *ricāl* kaynakları üzerinden varılan yargıların rivayet kitaplarında herhangi bir izdüşümü olup olmadığına ya da boyamaya yönelik ilginin mahiyetinde farklılık bulunup bulunmadığının tespiti ile mümkündür.

Mihne Öncesinde ve Esnasında Boyamanın Cerh-Ta^cdile Etkisi

Şu^cbe b. el-Haccāc (ö.160/776),⁴⁰ Sufyān eṣ-Şevrî (ö.161/778), Mālîk b. Enes gibi hicri 2. asrın büyük münekkitleri saç-sakal boyama hususuna, ravi değerlendirmelerinde ya hiç yer vermezler ya da bir iki yerde bağlamsız olarak ve özel bir anlam yüklemeksizin temas ederler. İbn ^cUyeyne'den ve ilk devir münekkitlerinin talebeleri konumundaki Vekî^c b. el-Cerrāh (ö.197/812) ve ^cAbdurrahmān b. Mehdî'den (ö.198/813-4) ise konuya dair sınırlı sayıda bilgi nakledilir. Bu durum hicri 2. asır boyunca ravilerin saç-sakallarını boyayıp boyamamalarının münekkitler tarafından kayda değer görülmediği anlamına gelmektedir.

Bazı alimler tarafından münekkit bir kimse olarak görülen Cerîr b. ^cAbdulhamîd'den (ö.188/804)⁴¹ gelen değerlendirmeler bu döneme dair yargıların istisnasını teşkil eder. El-Ḥaṭîb el-Bağdādî'nin (ö.463/1071) Cerîr'in biyografisinde verdiği bilgiye göre o, kendilerinden ilim aldığı veya görüştüğü kimselerden bahsederken, bunların fıkhi bazı tavırları ve giyim-kuşama ilişkin tercihlerinin yanı sıra içlerinde 21 kişinin de saç-sakalını boyayıp

³⁹ Sünnî mezheplerin konu hakkındaki görüşleri için bkz. Muhammed ^cAbdurrahmān el-Mubārakfūrî, *Tuhfetu'l-Ahveṭ Şerhu Cāmi'i't-Tirmizî*, tah. ^cAbdurrahmān Muhammed ^cUṣmān ve ^cAbdulvehhāb ^cAbdullaṭîf (Beyrut: Dāru'l-Fikr, tsz.), c.5, ss.433-442; Nasih Othman Hamad Ameen, "el-Cālîbu's-Sevād fî Hükmi'l-Ḥiḍāb bi's-Sevād: Dirāse Fikhiyye Mukārane / Saç Boyamanın Hükümü ve Değerlendirilmesi," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016), ss.71-94.

⁴⁰ Onun nadir bir kullanımı Ebū Dāvūd tarafından nakledilir. Buna göre Şu^cbe, ^cAmr b. Ebî Seleme'den rivayette bulunmazdı. Çünkü o, siyah boya kullanırdı (*Su'ālātu Ebî ^cUbeydillāh el-Ācurrî li'l-İmām Ebî Dāvūd Suleymān b. el-Eṣ'as eṣ-Sicistānî fî Ma'rifeti'r-Ricāl ve Cerhihim ve Ta'dilihim*, tah. Ebū ^cUmer Muhammed b. ^cAlî el-Ezherî [Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadîse li't-Ṭibā'a ve'n-Neṣr, 1431/2010], s.202). Burada siyah boyanın olumsuzluk olarak zikri, bu tarz boyanın birtakım rivayetlere göre Hz. Peygamber tarafından yasaklanmış olmasından kaynaklanır.

⁴¹ Onun ilgili münekkit listelerindeki durumu ve kendisinden gelen ravi değerlendirmelerinin sayısı için bkz. Halil İbrahim Turhan, *Ricāl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır* (İstanbul: İFAV, 2015), ss.117-126.

boyamama durumlarına dair tespitlerde bulunmuştur.⁴² O, söz konusu isimlerin beşinin boyamadığını, boyayan kimseler içerisinde siyahı, sarıyı veya kırmızıyı tercih edenler olduğunu tespit etmiştir. Aynı küme içerisindeki bir kişinin ise sadece saçını boyadığı ancak sakalını boyamadığı belirtilmiştir. Bu gözlemlerini hangi özel şartlar çerçevesinde dile getirdiği bilinmiyorsa da, Cerir'in Ehl-i Hadis düşüncesini ileri düzeyde benimsemiş biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir keresinde o, kendilerini gördüğü halde Cābir el-Cu'fī (ö.128/746), İbn Ebī Necīh (ö.131/749) ve İbn Curayc'dan (ö.150/767) rivayette bulunmadığını söyler. "Kaybetmişin!" şeklindeki tepkiyi ise şöyle yanıtlar: "Cābir *rec'ate* inanırdı. İbn Ebī Necīh Kaderi eğilimlere sahipti. İbn Curayc ise çocuklarına altmış kadının bakımını vasiyet edip 'Onlarla evlenmeyin çünkü onlar annelerinizdir' demişti. Yani *mut'ayı* meşru görüyordu."⁴³ Bu tutumuyla Cerir'in, dönemdeki genel ilmî anlayışın aksine bid'atçı olarak görülen kişi ve fırkalara karşı onların rivayetlerini terk edecek kadar mesafeli durduğu açıktır. Onun boyama eylemini de –ileride değinileceği üzere Muḥammed b. İdrīs eṣ-Şāfi'î'de (ö.204/820) olduğu gibi– erken dönem İslam toplumundaki farklı dinî gruplara karşı bir muhalefet aracı veya sünnete bağlılığın bir tezahürü olarak gördüğü ve bundan dolayı şahidi olduğu bazı uygulamaları kaydettiği söylenebilir.

Tarihçi kimliğiyle öne çıkan İbn Sa'd (ö.230/845) muhtemelen hicri 217-227 seneleri arasında⁴⁴ yani Miḥne döneminde derlediği *eṭ-Ṭabaqāt*'ında Hz. Peygamber'in ve ashabının boyama uygulamaları ile siyah renkten kaçınmasına dair emirlerine başlık açacak derecede önem atfeder.⁴⁵ Ayrıca ravileri tanıtırken ilave bir bilgi kabilinden o ravinin saç-sakalını boyama durumuna çokça temas eder. Tespit edilebildiği kadarıyla o, önemli bir kısmı sahabe ve tabiun tabakasından olan 66 kişinin saç-sakalını boyama durumuna atıf yapmıştır.⁴⁶ Dikkat çekici bir şekilde bu isimler arasında saç-sakalını boyayıp

⁴² El-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-Selām ve Aḥbāru Muḥaddiṣihā ve Zikru Kuṭtānihā el-ʿUlemāʾ min Ğayri Ehlīhā ve Vāridihā*, tah. Beṣṣār ʿAvvād Maʿrūf (Tunus: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1436/2015), c.8, ss.187-188.

⁴³ El-Ḥaṭīb, *Tārīḫ*, c.8, ss.186-187.

⁴⁴ Bu tarihlendirme Atassi'ye aittir. Bkz. Ahmad Nazir Atassi, "A History of Ibn Sa'd's Biographical Dictionary *Kitāb al-Ṭabaqāt al-Kabūʾ*" (yayınlanmamış doktora tezi, University of California at Santa Barbara, Santa Barbara, 2009), ss.106-108.

⁴⁵ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaqāt*, c.1, ss.437-441.

⁴⁶ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaqāt*, c.1, s.438; c.3, ss.142-143, 148, 190, 414, 558; c.4, ss.335, 343; c.5, ss.79, 113, 140, 152, 156, 180, 192, 193, 197, 206, 217, 292, 313, 470, 480, 483, 538; c.6, ss.21, 67, 74, 101, 102, 111, 121, 194, 211, 225, 252-253, 297, 303; c.7, ss.25, 61, 139, 144-145, 145, 150, 151, 155, 160, 178, 181, 185, 208, 210, 217, 223, 339, 387, 411, 413, 454, 455, 457, 458, 459, 478, 484, 486.

boyamadığı ihtilaflı olan iki⁴⁷ ve saçını boyamadığı bildirilen sadece  c isim bulunmaktadır.⁴⁸ Yani neredeyse her zaman ilgili ravinin boyadığı kaydedilmiştir.  te yandan sa -sakalını boyamadığı belirtilen isimlerin biri şi lik, biri  aderilikle itham edilmişken, biri muhaddislerce g venilir bir ravi olarak kabul edilmektedir. Son olarak Mi ne'de devlet g r şine meyleyerek *halķu'l-Kur' n* konusunda Ehl-i Hadis'ten ayrı d şen ve bundan dolayı muhaddislerce mesafeli karşılanan İbn Sa d'ın eserindeki,  zellikle Mi ne s reci ve bu s re te ismi ge en ravilerle ilgili bazı *olumlu* anlatıların metne sonradan ilave edilmiş olma ihtimali de⁴⁹ hatırdta tutulmalıdır.

Cer  ve ta d l ilmine harcadığı sistematik mesai dikkate alındığında hicri 3. asrın belki de en  nemli m nekkidi olarak kabul edilebilecek Ya y  b. Ma in'e ( .233/848) gelince, ona nispet edilen metinlerde⁵⁰ ravilerin sa -sakallarını boyadıklarına dair ifadelere neredeyse hi  temas edilmez.⁵¹ Aşağıda ele alınacağı üzere akranı ve dostu A med b. H nbel'in ( .241/855) *el- lel*'inde bu t r kayıtlara atfedilen  nem dikkate alındığında Ya y 'nın eserlerinde sa -sakal boyama eylemlerine dair bilginin olmayışı izaha muhta  bir durumdur. Kanaatimizce Ya y , sa -sakal boyamaya, bu faaliyeti ayırt edici bir s nnet olarak g ren A med kadar  nem atfetmemiştir. Nitekim yakın arkadaşı Eb  H ysem'e'nin ( .234/849) kendisine y nelttiği "Neden [sa -sakalını] boyamıyorsun?" sorusunu, asla boyamayacağını, babasının bundan sıkıntı  ektiğini s yleyerek cevaplaması da bu duruma delalet etmektedir.⁵² Eb  H ysem'e'nin boyamaya s nnete ittiba dışında, d nemi dikkate almak suretiyle  zel bir  nem atfedip etmediği veya Ya y 'nın babasının boyamaktan dolayı ne t r bir sıkıntı  ektiği ise ayrı bir konudur.  te yandan Ya y 'nın ravileri bid'at ehli fırkalarla ilişkilendirme konusunda A med b. H nbel kadar istekli bir m nekkit olmadığı da hatırdta tutulmalıdır.

⁴⁷ İhtilaflı isimler i in bkz. İbn Sa d, *et-Taba  t*, c.5, ss.140, 192-193.

⁴⁸ Boyamayan raviler i in bkz. İbn Sa d, *et-Taba  t*, c.5, s.480 ('Amr b. D n r [şi lik]), s.483 (İbn Eb  Nec h [ aderilik]); c.7, s.478 (Meym n b. Mihr n).

⁴⁹ Atassi, "A History of Ibn Sa d's Biographical Dictionary," s.113 vd.

⁵⁰ B y k kısmı *su' l t* t r ne giren bu kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi i in bkz. Mustafa Tatlı, *Ric l Bilgisinin Tespiti: Su l t Literat ri* (İstanbul: Beka Yayınları, 2016), ss.82-143.

⁵¹ 'Abdull h b. Busr'un *vers* ile boya yaptığına dair istisnai bir nakil i in bkz. Ya y  b. Ma in, *et-T ri * (ed-D r  rivayeti), *Ya y  b. Ma in ve Kit buhu et-T ri *, tah. A med Mu ammed N r Seyf (Mekke: Merkezu'l-Ba şi'l- lmi ve İhy 'i't-Tur şi'l-İsl mi, 1399/1979) i inde, c.3, s.45.

⁵² "Ma rifetu'r-Ric l: Riv yetu İbn Muhriz 'an Ya y  b. Ma in," *Mevs ' tu T ri i İbn Ma in: Hamsu Riv y t*, tah. Mu ammed es-Seyyid 'Uşm n (Beirut: D ru'l-Kutubi'l- lmiyye, 2011) i inde, c.2, ss.3-176, s.171.

Nitekim onun *cerh* ve *ta'dile* dair kanaatlerini derleyen *Mevsū'at*'da⁵³ sadece bir isim hakkında bu tarz bir bilgiden söz edilmiş olması dikkat çekicidir.

Muhtemelen *i'tizāl* hareketine muhalif bir muhaddis olduğu için 223/838 senesinde Basralı bazı Mu'tezililer tarafından kadı Aḥmed b. Riyāh'a şikayet edilen isimler arasında yer alan⁵⁴ Ebū °Amr Ḥalīfe b. Ḥayyāt'ın (ö.240/854-5) *eṭ-Ṭabaḳāt*'ında ve *et-Tārīḫ*'inde konuya yönelik herhangi bir atıf tespit edilememiştir.⁵⁵

Aḥmed b. Ḥanbel ve Muhalefet Aracı Olarak Sembolik Bir Sünnet

Oğlu °Abdullāh'ın (ö.290/903) naklettiğine göre Aḥmed b. Ḥanbel muhtemelen Bağdat Ulu Camii'ni kastederek "Mescid-i Camii'de insanları gördüm" deyip °Abdullāh'ın yorumu dikkate alınırsa— sanki saç-sakalını boyayanların (*hiḍāb*) azlığından bahsetmişti. °Abdullāh bu olayın akabinde babasının saç-sakalını boyadığını söyler. Aḥmed, 63 yaşında saç-sakalını boyadığında amcası İṣḫāk b. Ḥanbel (ö.253/867) "Acele ettin" demiş, o ise amcasına "Bu, Hz. Peygamber'in yaşidir" cevabını vermişti.⁵⁶ Aḥmed b. Ḥanbel'in saç-sakalını boyadığı 227/842 senesi, ona ağır baskılar uygulayan ancak halkın tutumundan çekindiği için de onu ev hapsinde tutan ve Miḥne politikalarını nispeten gevşeten Halife el-Mu'taṣım'in (hs.218-227/833-842) vefat edip oğlu el-Vāṣīk'ın (hs.227-232/842-847) iktidarı devraldığı senedir. Aḥmed b. Ḥanbel, Miḥne politikalarına yeniden ivme kazandıran el-Vāṣīk'ın⁵⁷ iktidarı süresince takibat altında tutulmuş, gizlenmek ve derslerine ara vermek mecburiyetinde kalmıştır.⁵⁸ Onun halkla temasının en düşük seviyede seyrettiği bir dönemde saç-sakalını boyaması, ölü bir sünneti ihya ederek bu sünnet üzerinden bir tür pasif direniş tavrını ortaya koyduğunu düşündürmektedir. Nitekim onun sakalını boyamış olan bir komşusunu gör-

⁵³ *Mevsū'atu Aḳyāli Yahyā b. Ma'in fi Ricāli'l-Ḥadīṣ ve 'İlelihi*, der. Beṣṣār °Avvād Ma'rūf ve diğeri (Tunus: Dāru'l-Ḡarbi'l-İslāmī, 1430/2009).

⁵⁴ Mustafa Fayda, "Halīfe b. Hayyāt," *DİA*, c.15, s.301.

⁵⁵ Bir yerde Hz. Peygamber'in başında rahatsızlık olan birine kına ile boyamayı tavsiye ettiğine dair bir rivayet nakleder (Ḥalīfe b. Ḥayyāt, *Kitābu't-Ṭabaḳāt*, tah. Ekram Dīyā' el-°Umerī [Bağdat: Maṭba'atu'l-°Anī, 1387/1967], s.3).

⁵⁶ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.1, s.518. °Abdullāh, babasının boyama yaşına dair verdiği bilgiyi eserin başka yerlerinde de tekrarlar (bkz. *el-°İlel*, c.1, s.522; c.2, s.76). Aḥmed'in bu gerçekleştirmesinde Hz. Peygamber'den daha yaşlı görünmeme arzusundan da bahsedilebilir.

⁵⁷ Halife el-Vāṣīk'ın Miḥne politikalarını kütüblara kadar indirmesi, dinî hassasiyeti yüksek kimseleri gelecek nesiller adına endişeye sevk etmiş, onları otoriteye başkaldırı dahil her seçeneği gündemlerine almak durumunda bırakmıştır (Ḥanbel b. İṣḫāk, *Zikru Miḥneti'l-İmām Aḥmed b. Ḥanbel*, tah. Muḥammed Nağs [Kahire: byy., 1403/1983], s.71).

⁵⁸ Aḥmed b. Ḥanbel'in bu süreçte "Fūrān" lakabı ile tanınan yakın talebesi °Abdullāh b. Muḥammed'in (ö.256/870) evinde gizlendiği belirtilir (Ḥanbel b. İṣḫāk, *Zikru Miḥneti'l-İmām Aḥmed*, s.73).

düğünde “Ölü bir sünneti ihya eden birini görerek seviyorum” demesi⁵⁹ ve *cerh-ta^cdile* dair kanaatlerini bir araya getiren *Mevsū^ca*’ya göre 85,⁶⁰ *el-^cİlel* ve *Mesā³il*’deki sayıımıza göre ise tekrarlarla 162, tekrarsız 111 kişinin saç-sakalını boyayıp-boyamamasını konu edinmesi, saç-sakalı boyama sünneti üzerinden yukarıda zikredilen pasif direniş tavrını benimsediğine delalet eder.

Ahmed b. Hanbel saç-sakal boyamanın sünnet olduğu kanaatindeydi ve bu yargısını destekleyecek verilerde eserlerinde yer vermişti. Onun bizatihi Hz. Peygamber’in boyama faaliyetlerine dikkat çeken rivayetler zikretmesi, sahabe Tārik b. Eşyem el-Eşca^ctī’den naklettiği “Bizim Allah Rasulü ile boyamız *vers*⁶¹ ve *za^cferāndi*⁶²” ifadesi⁶³ ve hem Seleme b. Nubayt gibi isimlerin “Hz. Peygamber’in ashabından bazılarını gördüm, *vers* ile boya yapıyorlardı”⁶⁴ gibi görüşlerden hem de ashab tabakasından saç-sakalını boyayan isimlerden bahsetmesi konu hakkındaki kanaatlerini göstermektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel’in bir adım daha atarak *cerh* ve *ta^cdil* metinlerinde görülmesine alışık olunmayan bir tavırla *el-^cİlel* ve *Mesā³il*’de “muhaddislerden saç-sakalını boyayanlar” başlığı altında pek çok isme temas etmesi hayli ilginçtir.⁶⁵ Zira ravinin *adālet* ve *dabı* bakımından durumunu, hoca-talebe ağlarını ve hadislerdeki birtakım *illet*leri göstermeyi hedefleyen bir metinde (*el-^cİlel*) azımsanamayacak oranda kişinin saç-sakal boyamasının/boyamamasının konu edilmesi, bu tarz bilgilerin hangi öngörülerden ve etkilerden hareketle *el-^cİlel* ve *Mesā³il*’e girdiğini izah etmeyi gerektirmektedir. Bu noktada *el-^cİlel*’in ne zaman telif edildiği sorusu gündeme gelmekte ve el-^cUkaylī’nin (ö.322/934) bu süreci gösteren ifadeleri konu açısından önem arz etmektedir. O, Ahmed b. Hanbel’in, *el-^cİlel*’ini oğlu ^cAbdullāh b. Ahmed’e okuduğunu ve metinde Ahmed’in ^cAli b. ^cAbdullāh [İbnu’l-Medīnī]’den naklettiği pek çok anlatı olduğunu ancak daha sonradan bu is-

⁵⁹ Bu hadisenin Ahmed’in vefat ettiği sene gerçekleştiği, oğlu Sālih’in naklinden anlaşılmaktadır. Bkz. Sālih b. Ahmed b. Hanbel, *Sīratu’l-İmām Ahmed b. Hanbel*, tah. Muhammed ez-Zağlī (Beirut: el-Mektebu’l-İslāmī, 1417/1997), s.99. Ayrıca bkz. Ebū’l-Ferec İbnu’l-Cevzī, *Menākıbu’l-İmām Ahmed b. Hanbel*, tah. ^cAbdullāh b. ^cAbdulmuhsin et-Turkī (Cīze: Dāru Hicr, 1419), s.541; eş-Şevkānī, *Neylu’l-Eyār*, c.1, s.144).

⁶⁰ *Mevsū^catu Akvāli’l-İmām Ahmed b. Hanbel fī Ricāli’l-Hadīş ve İlelihi*, der. es-Seyyid Ebū’l-Me^cāfi en-Nūrī ve diğerleri (Beirut: ^cĀlemu’l-Kutub, 1417/1997).

⁶¹ *Vers*: Sarı boya elde etmekte kullanılan bir bitki.

⁶² *Za^cferān*: Safran. Sarı boya elde etmekte kullanılan bir bitki.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-^cİlel*, c.2, s.243.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-^cİlel*, c.2, s.191.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-^cİlel*, c.1, ss.521-4; Ahmed b. Hanbel, *Mesā³il*, c.2, ss.374-378. Özellikle *el-^cİlel*’de, bazı muhaddislerin hataları, *isnād*ında düşüklük olan rivayetler, akran olan iki raviden birinin görüşüp diğerinin görmediği isimlerin tespiti gibi bazı bilgilerin gruplandırılarak verildiği daha başka örneklerle de tesadüf edilmektedir.

min üzerinin çizilip yerine “bize adamın biri haber verdi ki” yazıldığını, bunun ardından ise bu rivayetlerin tamamının aynı akıbete uğradığını yani üzerinin çizildiğini söyler. Bu durumu °Abdullāh’a sorduğunda ise şu cevabı alır: “Babam ondan yazıyordu, sonra onun ismini anmaktan geri durdu ve ‘Bize adamın biri haber verdi ki’ dedi. Daha sonra ise onun hadisini terk etti.”⁶⁶ Hem bu rivayet hem de °Abdullāh’ın, çocukluk döneminde idrak ettiği Miḥne sürecinde babasından rivayette bulunmadığına dair bilgi, eserin nihai halini Miḥne’den sonra aldığını göstermektedir.⁶⁷

El-’İlel’de saç-sakal boyasına dair bilgi verilen 90 isme daha yakından bakıldığında 14 ismin *boyamadığını* kaydedildiği görülür. Aḥmed b. Ḥanbel bir kişinin boyayıp boyamadığını bilmediğini söylemiş,⁶⁸ bir isimle ilgili ise eserin farklı yerlerinde birbirine zıt iki aktarımda bulunulmuştur.⁶⁹ Dikkat çekici bir şekilde onun, hakkında bu tarz bilgiler verdiği 90 kişiden 58’i hakkındaki kanaatleri bir arada verilmiş ve doğrudan kendi gözlemlerine dayanırılmıştır. Bu durum hem ilgili kişiler hakkındaki tasvirler arasında “gördüm” ifadesinin sıklıkla yer almasından, hem bu isimlerin Aḥmed b. Ḥanbel’in çağdaşı ve hocaları tabakasında bulunmasından, hem de oğlu °Abdullāh’ın “Boyadığından söz ettiğin bu kimseleri gördün mü?” sorusunu “Evet” diye cevaplamasından⁷⁰ anlaşılmaktadır. Aḥmed’ b. Ḥanbel’in bizzat görmediği kişilerden beşi hakkındaki bilgiler onun hocası İbn °Uleyye’nin (ö.193/809), beşi İbn °Uyeyne’nin, ikisi de Yahyā b. °Abdullāh’ın gözlemine dayanır. Dolayısıyla bu tarz bir bilginin kaydına önceki tabakalarda yoğun olarak önem verildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. *Cerḥ-ta’ḍīl* kaynaklarında Aḥmed b. Ḥanbel’in saç-sakalını boyamadığını söylediği isimlerden üçü farklı suretlerle Şī’ī eğilimler taşımakla,⁷¹ biri °Uşmānī, biri ise Ḳaderī olmakla itham edilmiştir.⁷²

Aḥmed b. Ḥanbel’in oğlu °Abdullāh tarafından nakledilen *el-’İlel*’inde durum böyleyken, onun diğer öğrencileri tarafından rivayet edilen *su’ālāt*larına da temas etmek gereklidir. Aḥmed b. Ḥanbel’e hicri 205-227 seneleri arasında öğrencilik yapan °Abdulmelik b. °Abdulḥamīd el-

⁶⁶ Muḥammed b. °Amr el-°Uḳaylī, *Kitābu ’d-Du’afā’*, tah. Māzin b. Muḥammed es-Sirsāvī (Kahire: Dāru İbn °Abbās, 1429/2008), c.4, s.259.

⁶⁷ Her iki bilgi ve değerlendirilmesi için bkz. Tatlı, *Ricāl Bilgisinin Tespiti*, s.188.

⁶⁸ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-’İlel*, c.1, s.523 (İbrāhīm b. Sa’d).

⁶⁹ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-’İlel*, c.2, s.212; c.3, s.193 (Şaḳīḳ b. Seleme).

⁷⁰ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-’İlel*, c.1, s.524.

⁷¹ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-’İlel*, c.1, s.523 (°Abdulvehhāb b. Hemmām); c.2, s.324 (el-A°meş ve °Amr b. Dīnār).

⁷² Aḥmed b. Ḥanbel, *el-’İlel*, c.2, s.324 (Ebū Ḥaşīn °Uşmān b. °Aşım ve İbn Ebī Necīḥ).

Meymūnī'nin (ö.274/887),⁷³ eserinin büyük kısmını muhtemelen Miḥne süreci öncesinde ve bir kısmını da bu süreçte derlediği düşünülebilir. Dikkat çekici bir şekilde onun metninde ravilerin saç-sakal boyayıp boyamamasına dair herhangi bir bilgi yer almaz.⁷⁴ El-Eşram (ö.261/875),⁷⁵ el-Merrūzī (ö.275/888)⁷⁶ ve Ebū Dāvūd'un (ö.275/889),⁷⁷ hocaları Aḥmed b. Ḥanbel'den naklettikleri değerlendirmeleri havi metinlerinde de bu tarz bir kul lanıma atıf yoktur. Halbuki her üç metnin de Miḥne sonrasında kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen oğulları °Abdullāh ve Şālih, Aḥmed b. Ḥanbel'in saç-sakal boyamaya dair bilgileri zikretme gerekçesini bildikleri için bunları kayıt altına almışlar, diğer talebeler ise onun kastını kavrayamadıkları ve bunu *cerḥ-ta°dīl* ile ilgili görmedikleri için kayda değer görmemişlerdir.

Aḥmed b. Ḥanbel'den rivayet edilen *mesā°il* türü eserler tarandığında ise oğlu Şālih'in (ö.266/880) kendisinden rivayet ettiği meseleleri kaydettiği kitapta saç-sakalını boyayan muhaddislerin tıpkı °Abdullāh'ın naklettiği *el-°İlel*'de olduğu gibi müstakil olarak zikredildikleri görülür. Şālih'in metninde Aḥmed b. Ḥanbel 72 muhaddisin saç-sakalını boyayıp boyamadıklarını art arda zikreder.⁷⁸ Eserde boyama faaliyetinde bulunan muhaddisleri tespitte tahsis edilmiş tek yer burasıdır. °Abdullāh ile Şālih'in metinleri, isimlerin müstakil bir başlık altında zikredilmesi açısından benzeşmektedir. °Abdullāh ilgili başlık altında 58 isme yer verir ve onun zikrettiği yedi isim Şālih'in listesinde yer almazken,⁷⁹ Şālih'in zikrettiği 72 isimden 21'i ise °Abdullāh'ın listesinde yoktur. Geriye kalan 51 isim ortaklaşa zikredilmiştir ve muhtemelen bu isimler aynı ders halkasında Aḥmed b. Ḥanbel'den dinlenmiştir. Zira bazı isimler hakkında Aḥmed'e sorulan soru ve alınan cevap birebir aynıdır⁸⁰

⁷³ Ebū'l-Ḥuseyn İbn Ebī Ya°lā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, tah. Muḥammed Ḥāmid el-Faḳī (Beyrut: Dāru'l-Ma°rife, tsz.), c.1, s.211.

⁷⁴ *Min Kelāmi'l-İmām Ebī °Abdillāh Aḥmed b. Ḥanbel fī °İleli'l-Ḥadīs ve Ma°rifeti'r-Ricāl: Mimmā Ravāhu °anhu Ebū Bekr Aḥmed b. Muḥammed el-Merrūzī ve Ebū'l-Ḥasen °Abdulmelik b. °Abdulḥamīd el-Meymūnī ve Ebū'l-Faḍl Şālih b. Aḥmed °an Ebīhi*, tah. Şubḥī el-Bedrī es-Sāmerrā°ī (Riyad: Mektebetu'l-Me°ārif, 1409/1988), ss.151-203 (el-Meymūnī rivayeti).

⁷⁵ *Su°ālātu Ebī Bekr el-Eşram li'l-İmāmi'l-Kebīr Ebī °Abdillāh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel fī'l-Cerḥ ve't-Ta°dīl ve °İleli'l-Ḥadīs*, tah. Ebū °Umer Muḥammed b. °Alī el-Ezherī (Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīse li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1428/2007).

⁷⁶ *Min Kelāmi'l-İmām Ebī °Abdillāh Aḥmed b. Ḥanbel fī °İleli'l-Ḥadīs ve Ma°rifeti'r-Ricāl*, ss.31-130 (el-Merrūzī rivayeti).

⁷⁷ *Su°ālātu Ebī Dāvūd li'l-İmām Aḥmed b. Ḥanbel fī Cerḥi'r-Ruvāt ve Ta°dīlim*, tah. Ebū °Umer Muḥammed b. °Alī el-Ezherī (Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīse li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1431/2010).

⁷⁸ Aḥmed b. Ḥanbel, *Mesā°il*, c.2, ss.374-378.

⁷⁹ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.1, s.521 (°Abdulvehhāb eş-Şeḳafī, İbn Ebī °Adiyy, İsmā°il b. İbrāhīm), 523 (Esbāt, Ebū Kaṭan, °Umer b. °Ubeyd), 524 (Ebū'l-Vefīd).

⁸⁰ İbrāhīm b. Sa°d'ın boyayıp boyamadığı sorulduğunda "Bilmiyorum" cevabını vermesi gibi (bkz. Aḥmed b. Ḥanbel, *el-°İlel*, c.1, s.523; Aḥmed b. Ḥanbel, *Mesā°il*, c.2, s.376).

ve isimlerin sıralaması ileri düzeyde benzerlik arz etmektedir. Şâlih'in verdiği listede 53 ismin boyadığı, 19'unun ise boyamadığından söz edilir. Boyamadığı belirtilen isimlerin beşi Şîcî eğilimlere sahip olmakla itham edilmiştir.⁸¹ *el-İlel*'de yer almayıp *Mesâ'il*'de yer verilen 21 ismin 17'sinin boyamadığının kaydedilmesi ise boyamama eyleminin °Abdullâh'tan ziyade, Şâlih'in ilgisini çektiğine hamledilebilir.

Ahmed b. Hanbel'in özellikle el-Vâşık döneminde geniş katımlı tedris imkanı bulamaması ve el-Mutevekkil'in iktidarının ilk yıllarında da sadece oğulları Şâlih ve °Abdullâh ile amcasının oğlu Hanbel b. İshâk'la (ö.273/886) ders yapabildiği olması,⁸² ilgili bilgilerin bu tarzdaki özel bir mecliste kayıt altına alınmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Bununla birlikte Şâlih'in *Mesâ'il*'inin hangi tarihte derlendiği konusunda açık bir bilgi yoktur. El-Hallâl'in (ö.311/923) nakline göre Horasan bölgesinden Ahmed b. Hanbel'e sorular (*mesâ'il*) gelir, Şâlih de babasından aldığı cevapları onlara gönderirdi.⁸³ Daha ziyade fıkıhla ilgili olduğu anlaşılan bu sorular ve cevapların hem yöneltilip cevaplanmasının hem de derlenmesinin Şâlih'in resmi görevleri kabulünden önce, Mihne'den sonra olduğu düşünülebilir. *Mesâ'il* içerisinde zikredilen muhaddislerin saç-sakal boyama durumlarına dair bilgilerin ise *el-İlel* ile benzerlikleri dikkate alınarak Mihne sürecinde veya hemen akabinde alındığı söylenebilir. Sonuç olarak Ahmed b. Hanbel'in ravilerle ilgili ilave bir bilgi kabilinden zikrettiği saç-sakal boyama eylemi sadece *el-İlel*'de ve *Mesâ'il*'de konu edilmiştir. Onun Mihne sürecinde ve bu sürecin ardından Ehl-i Hadis'in "sünneti ihya" ve "sünnete ittibâ" düşüncesinin bir yansıması olarak saç-sakalı boyamayı vurgulu olarak gündeme getirdiği söylenebilir. Zira Ahmed b. Hanbel'in özellikle Mihne sürecindeki tutumu sünneti ve dolayısıyla dini muhafaza olarak görülmüştür.⁸⁴

Son olarak Ahmed b. Hanbel'in saç-sakal boyamaya dair tavrında, Ahmed b. Sinân el-Vâsîfî'nin (ö.259/872-3) "saç-sakalını kına ile boyalı gördüğü" eş-Şâfîcî'nin etkisinden bahsedilebilir. Nitekim İbn Ebî Hâtim

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Mesâ'il*, c.2, s.374 (Vekîc b. el-Cerrâh), 375 (İbn °Uyeyne), 378 (°Abdulvehhâb b. Hemmâm), 379 (°Alî b. Şâbit), 382 (Zeyd b. el-Hübâb).

⁸² Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed*, s.74.

⁸³ İbn Ebî Ya'âlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, c.1, s.172.

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel'in faaliyetini Hz. Ebü Bekr'in *ridde* savaşlarındaki tutumuna benzeten ancak tek başına mücadele vermiş olması bakımından onun tavrını Hz. Ebü Bekr'inkinden daha üstün bir konuma yerleştiren bir rivayet için bkz. el-Hâfîb, *Târîh*, c.6, s.98.

(ö.327/938), eş-Şâfi'î'nin boyamasını "sünnete ittiba",⁸⁵ İbn Keşîr (ö.774/1373) ise "Şî'a'ya muhalefet" çerçevesinde izah etmektedir.⁸⁶ Yukarıda ifade edildiği üzere buradaki muhalefet, boyayıp boyamamaktan ziyade Şî'î cemaatlerin renk tercihi ile ilgilidir. Eş-Şâfi'î'nin iki yakın hocası Mâlik b. Enes ve Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî'nin (ö.189/805) bu konudaki serbest tavırlarına ise ileride temas edilecektir. Bu noktada akla "Aḥmed b. Ḥanbel istisna olmak kaydıyla Miḥne süreci öncesinde yaşayan veya İbn Sa'd dışında Aḥmed b. Ḥanbel'in çağdaşı olan münekkitlerin dilinde veya kaleme alınan *cerḥ-ta'dîl* metinlerinde saç-sakal boyama hususuna yaygın atıflar yokken Miḥne sonrasındaki *cerḥ* ve *ta'dîl* alimlerinin tavrı nasıldı?" sorusu gelmektedir.

Aḥmed b. Ḥanbel Sonrası *Ricâl* Metinlerinde Boyama

Aḥmed b. Ḥanbel'de yoğun olarak yer alan, ravinin saç-sakal boyamasına dair atıfların ondan sonraki *cerḥ-ta'dîl* alimlerinin metinlerine ne şekilde yansıdığı, konunun anlaşılması bakımından önem arz eder. El-Buḥārî'nin (ö.256/870) *et-Tārīḫu'l-Kebîr*'inde sadece sahabe tabakasından iki ismin saç-sakalını boyadığına dair bilgiler aktarılırken,⁸⁷ el-Cüzcânî'nin (ö.259/873) *Aḥvâlu'r-Ricâl*'i, el-°İclî'nin (ö.261/875) *Ma'rifetu's-Şikât*,⁸⁸ Ebū Zur'a'nın (ö.264/878) *Su'âlât*'ı ile *eḍ-Du'afâ*'sı ve en-Nesâ'î'nin (ö.303/915) *eḍ-Du'afâ*'sı gibi eserlerde konuya temas edilmez. El-Fesevî'nin (ö.277/890) *el-Ma'rife ve't-Tārīḫ*'inde 20 ravinin saç-sakalını boyamaları konu edilmiştir.⁸⁹ İlgi çekici bir şekilde bu kullanımlardan 15'i aynı yerde Ebū Muḥammed °Abdullāh b. el-Eclāh el-Kindî el-Kūfî adlı raviden nakledilmiştir. Saç-sakalını boyadığı belirtilen isimler içerisinde Şî'î eğilimlerinden bahsedilenler olduğu gibi, boyamadığı anlaşılan tek isim de Şî'îlikle itham edilmiştir.⁹⁰ İbn Ebî Ḥayseme'nin (ö.279/892) *et-Tārīḫu'l-Kebîr* adlı eserinde neredeyse tamamı tabiun tabakasından olan 19 kişinin saç-sakalını boyayıp boyamaması konu edilir.⁹¹ Bu şahıslardan dördünün

⁸⁵ °Abdurrahmān b. Muḥammed İbn Ebî Hâtim, *Ādābu's-Şâfi'î ve Menākibuhu*, tah. °Abdulḡanî °Abdulḡalîk (Beirut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1424/2003), s.59.

⁸⁶ Ebū'l-Fidā İbn Keşîr, *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, tah. °Abdullāh b. °Abdulmuḡsin et-Turkî (Cize: Dāru Hicr, 1419/1998), c.14, s.140. Eş-Şâfi'î'nin Bağdat'a geldiği hicri 195 senesinde boyalı olduğu bilgisi için bkz. el-Ḥaḡîb, *Tārīḫ*, c.2, s.409.

⁸⁷ Muḥammed b. İsmā'îl el-Buḥārî, *et-Tārīḫu'l-Kebîr* (Beirut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz.), c.4, s.175; c.7, s.151.

⁸⁸ Bir yerde ravinin sarıya çalan boyasından bahseder (Aḥmed b. °Abdullāh el-°İclî, *Ma'rifetu's-Şikât*, tah. °Abdul°alîm °Abdul°azîm el-Bestevî [Medine: Mektebetu'd-Dār, 1405/1985], c.1, s.302).

⁸⁹ El-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Tārīḫ*, c.1, ss.17, 26, 33, 73; c.2, s.10, 131; c.3, ss.19, 22, 380.

⁹⁰ El-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Tārīḫ*, c.3, ss.19, 22 (Seleme b. Kuheyl).

⁹¹ İbn Ebî Ḥayseme, *et-Tārīḫ*, c.1, ss.208, 219, 234, 236, 238-239, 307; c.2, ss.138-139, 144, 150, 156, 158, 169, 198, 219, 220, 255, 311; c.3, ss.183, 194, 235, 239, 251.

boyamadığı, *isnād*lı olarak nakledilen bilgilerden anlaşılmaktadır.⁹² Boyamadığı belirtilen isimlerden biri *Qaderī*,⁹³ biri de *Şīrī*⁹⁴ eğilimli olmakla itham edilmiştir.

İbn Ebī Hātim'in, büyük oranda el-Buḥārī'nin *et-Tārīḫu'l-Kebīr*'ine dayanan *el-Cerḥ ve't-Ta'dīl* adlı eserinde altısı sahabi 10 kişinin saç-sakalını boyadığına dair bilgiye ulaşılabilmektedir.⁹⁵ Ancak bunların bir kısmı da bazı tabiilerin gördükleri sahabi hakkındaki izlenimlerinden ibarettir.

4./10. asır müelliflerinden İbn Hibbān'ın (ö.354/965) zayıf ravileri derlemek üzere telif ettiği *Kitābu'l-Mecrūhīn*'inde hiçbir ravinin saç-sakalının boyasından söz edilmez. Onun *eş-Şikāt*'ında ise saç-sakal boyamadaki tavrına işaret edilen 36 ravi bulunmaktadır.⁹⁶ Güvenilir ravilere tahsis edilen bu kitaptaki verilerden 35'inde, ilgili ravinin saç-sakalını boyayan bir kimse olduğu tasrih edilirken, sadece bir ravinin boyamadığı belirtilir.⁹⁷ Bu durum ister istemez boyamanın güvenilir olmakla ilgisi hakkında bir şey söylemeye imkan olup olmadığı sorusunu akla getirir. İlgili 35 isim içerisinde ehl-i bid'at fırkalarla ileri düzey temas kurduğu bilinen bir isim yer almaz. Ancak saç-sakalını boyamadığı belirtilen ravinin de böyle bir bağı tespit edilememiştir.

İbn Hibbān'ın çağdaşı İbn °Adiyy'in (ö.365/976) *du'afā'* literatürünün en dikkat çekici metinlerinden biri olan *el-Kāmil*'indeki durum da pek farklı değildir. O, hakkında bir şekilde eleştiri bulunan ravileri derlemeyi hedeflediği metninde ravilerin saç-sakallarını boyama veya boyamama durumlarına sistematik olarak atıf yapmaz. Onun bu şekilde andığı 14 ravi tespit edilebilmiştir.⁹⁸ Bu ravilerden sadece birinin saç-sakalını boyamadığından bahsedilir.⁹⁹ İlginç bir şekilde İbn °Adiyy'in boyama faaliyetine alıntılarla da olsa işaret ettiği ve farklı açılardan eleştiri konusu kıldığı bu raviler arasında ehl-i

⁹² İbn Ebī Hāysem, *et-Tārīḫ*, c.1, ss.234, 236, 238-239; c.2, s.150.

⁹³ İbn Ebī Hāysem, *et-Tārīḫ*, c.1, ss.238-239 (İbn Ebī Necīḥ).

⁹⁴ İbn Ebī Hāysem, *et-Tārīḫ*, c.1, s.234 (°Amr b. Dīnār).

⁹⁵ İbn Ebī Hātim, *el-Cerḥ ve't-Ta'dīl* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz. [Ḥaydarābād: Dā'iretu'l-Me'ārifil-°Uşmāniyye, 1372/1953 baskısından offset]), c.3, s.79; c.4, s.318; c.6, s.156; c.8, s.373; c.9, ss.232, 233.

⁹⁶ İbn Hibbān, *eş-Şikāt*, c.3, ss.4, 51, 53, 55, 195, 207, 210, 222, 233, 249, 255, 280, 395; c.4, ss.250, 280, 305; c.5, ss.60, 348, 351, 566-567; c.7, ss.341, 484, 632; c.8, ss.3-4, 206, 232, 255, 367, 380, 397, 464, 520-521, 522; c.9, ss.77-78, 233, 248, 286.

⁹⁷ İbn Hibbān, *eş-Şikāt*, c.9, s.286.

⁹⁸ °Abdullāh İbn °Adiyy el-Curcānī, *el-Kāmil fī Du'afā'i'r-Ricāl*, tah. Muḥammed Enes Muştafā el-Ḥinn Beyrut: er-Risāletu'l-°Alemiyye, 1433/2012), c.1, ss.398-399, 501-502; c.2, ss.56-66, 208-216, 370-379; c.3, ss.37, 70-71; c.4, ss.21-33; c.5, ss.202-206, 391-394; c.6, ss.380-381; c.7, ss.288, 353, 395-397. Bu ravilerden ikisine *isnād* içi bilgi mahiyetinde temas edilmiştir (c.2, s.142; c.7, s.353).

⁹⁹ İbn °Adiyy, *el-Kāmil*, c.5, ss.202-206.

bid'at ile teması kurulan biri yoktur. Aynı şekilde boyamadığı belirtilen ravi için de böyle bir durum tespit edilememiştir.

Hicri 4. asrın sonlarına kadarki *cerh-ta'dil* eserlerinde karşılaşılan durumu şu şekilde tabloya ve ardından da grafiğe yansıtmak mümkündür:¹⁰⁰

Müellif	Terceme sayısı	Boyayan	Boyamayan
İbn Sa'd (ö.230/845)	4800	63	3
Yaḥyā b. Ma'n (ö.233/848)	4813	1	-
Ḥalīfe b. Ḥayyāt (ö.240/854-5)	3358	-	-
Aḥmed b. Ḥanbel (ö.241/855)	3905	80	29
el-Buḥārī (ö.256/870)	13990	2	-
el-Cūzcānī (ö.259/873)	388	-	-
el-İclī (ö.261/875)	2366	1	-
Ebū Zur'a (ö.264/878)	382	-	-
el-Fesevī (ö.277/890)	-	19	1
İbn Ebī Ḥayseme (ö.279/892)	-	15	4
en-Nesā'ī (ö.303/915)	675	-	-
İbn Ebī Ḥātim (ö.327/938)	18038	10	-
İbn Ḥibbān (<i>eṣ-Şikāṭ</i>) (ö.354/965)	16508	35	1
İbn Ḥibbān (<i>Kitābu'l-Mecrūhīn</i>)	1282	-	-
İbn 'Adiyy (ö.365/976)	2195	13	1

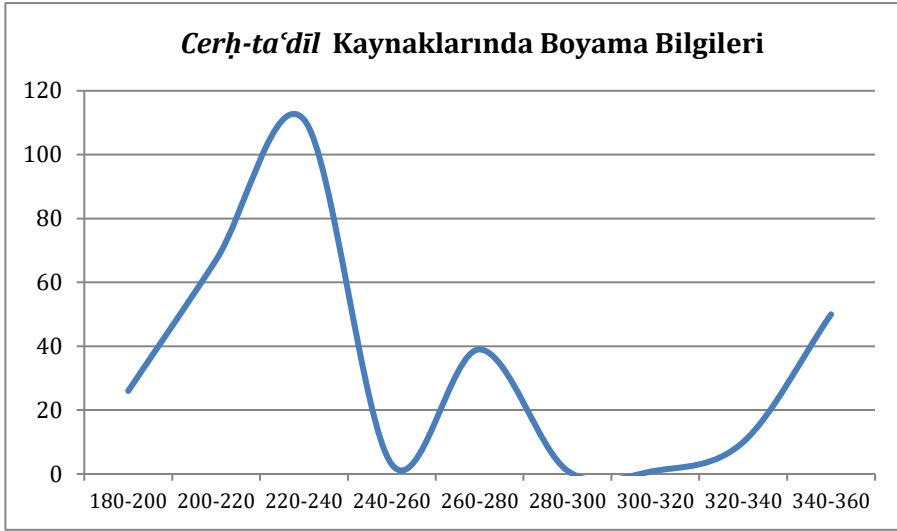
¹⁰⁰ Tablo ve grafiğe ilgili olarak şu noktalara dikkat çekilmelidir:

- Aḥmed b. Ḥanbel kısmında gösterilen terceme sayısı *el-İlel* ile ilgilidir. Ancak ravi rakamlarına *Mesā'il*'deki veriler eklenmiş, tekrarlar düşülmüştür. Toplamda 111 isim hakkında değerlendirme varsa da, Aḥmed bir ravinin boyayıp boyamadığını bilmediğini söylemiş, bir diğer ravi hakkında ise ondan iki farklı görüş nakledilmiştir.

- Ebū Zur'a kısmındaki rakam sadece *Su'ālāt*'ın bir kısmını teşkil eden *ed-Du'afā'*'daki sayıyı gösterir. Metnin tamamında ravi sayısının 1000 civarında olduğu söylenebilir. Böyle bir tercihte bulunulmasının sebebi, *ed-Du'afā'*'daki ravileri sayıca tespit etmenin kolaylığına mukabil, *Su'ālāt*'ın tamamında bu tespiti yapmanın hiç de kolay olmamasıdır.

- El-Fesevī ve İbn Ebī Ḥayseme'ye ayrılan bölmelerde eserdeki ravi sayısının verilemeyeşi, hem bu eserlerin mahiyet bakımından farklı türde bilgileri sıklıkla içermesi ve bundan dolayı sayım yapmanın zorluğundan hem de muhakkiklerin ele alınan ravileri dakik olarak gösteren fihristler oluşturulmamış olmasından kaynaklanır.

- Prensip olarak 5/11. asır metinleri taramaya dahil edilmediyse de *Tārīḫu Bağdād*'da Cerīr'e nispet edilen bilgi hicri 180-200 seneleri için grafiğe yansıtılmıştır.

Tablo ve grafikten rahatlıkla takip edilebildiği üzere *cerh-ta'dil* kaynaklarında saç-sakal boyamaları konu edilen ravilerin sayısındaki artış hicri 3. asrın ilk çeyreğinde ciddi bir ivme kazanmış, ardından peyderpey düşerek oldukça minimal bir düzeye yerleşmiştir. Özellikle İbn Sa'd ve Ahmed b. Hanbel'in metinlerinde dikkat çeken bu tarz bilgiler, çağdaş iki alimin Mihne'deki farklı konumları ve tavırları dikkate alınarak ayrıca yorumlanmalıdır. Hicri 260-280 seneleri arasındaki yukarı ivme el-Fesevî ile İbn Ebî Hâşeme'den kaynaklanır. El-Fesevî metnindeki izahlar neredeyse tek bir şahıstan gelirken, günümüze bir kısmı ulaşan İbn Ebî Hâşeme metnindeki ravi sayısı Ahmed b. Hanbel'in çok altındadır. Son olarak İbn Hibbân'ın değerlendirmelerinden hareketle eğri 4./11. asırda yukarıya doğru bir ivme kazanmışsa da, onun yer verdiği terceme sayısı ile saç-sakalını boyayıp boyamadığını kaydettiği ravilerin oranı dikkate alındığında bu yükselişin pek de anlamlı olmadığı açıktır.

Hicri ilk dört asırdaki *tārīh*, *tabakāt* ve *ricāl* kaynakları taranıp tekrarlanan isimler düşürüldüğünde bu eserlerde 270 kadar ravinin saç-sakalını boyayıp boyamadığının konu edildiği görülür. Bu ravi kümesinde genellikle "boyamama" değil "boyama" eylemi tespit edilmektedir. İlgili faaliyette bulunan kişiler içerisinde sahabe tabakasından çok fazla ismin olmadığı, tabiun tabakasından nispeten bir artış görüldüğü, tebe-i tabiin ve sonraki tabakalarda ise boyama faaliyetinde bulunan daha fazla isimden bahsedildiği

söylenebilir. Saç-sakalını boyamadığı kaydedilen isimler daha ziyade hicri 200 senesinden önce vefat etmişken, hicri 3. asırda yaşayıp boyama faaliyetinde bulunmadığı belirtilen isimlerin sayısı dikkat çekici oranda azdır. Bu durum ilgili dönemde boyama eyleminin bir sünnet olarak kabul görmeye başladığı şeklinde yorumlanabilir. Boyama faaliyetlerini ilk tespit eden isimler ise yukarıdaki grafikte de işaret edildiği üzere genellikle hicri 3. asrın başlarında ilmî çalışmalarını sürdüren münekkit muhaddislerdir. Mezkur ravilerin ehl-i bid'at fırkaları ile temasları incelendiğinde saç-sakal boyama ile bu fırkalara mensubiyet arasında anlamlı bir ilişki kurulamamaktadır.

Ahmed b. Hanbel tarafından ravilerin saç-sakal boyama durumlarının kaydedilmesine gösterilen önem, ondan önceki ve sonraki münekkitlerde pek görülmemektedir. Yani onun bazı fraksiyonlara karşı tepkiyi de içeren boyamayı “ihya edilen bir sünnet” olarak *halku'l-Kur'ân* karşıtlığının bir göstergesi ve pasif direnişin bir ögesi yapma yönündeki tavrının, hem ilgili faaliyet, ravinin hadis konusundaki ehliyetiyle ilgili görülmediği hem de saç-sakal boyamanın ne oranda bağlayıcı bir hüküm olduğu hakkında kesin bir yargıya sahip olunmadığı için sonraki *ricāl* münekkitlerince bir değerlendirme kriteri olarak benimsenmediği söylenebilir. Ahmed b. Hanbel'in münekkit bilginlerce takip edilmeyen bu tavrının rivayet kaynaklarına ne şekilde yansıdığı sorusu bu noktada önem arz etmektedir. Acaba onun akranı olan veya ondan sonra yaşayan musannifler boyamanın hükmü ile ilgili standart bir tavır ortaya koydular mı? Ahmed'in benimsediği kabuller çerçevesinde rivayetlere müstakil başlıklar altında yer verdiler mi? Boyamayı farklı mezhebî yapılara cevap veren ve ihyası gereken bir sünnet olarak gördüler mi?

Rivayet Kaynaklarında Boyama

Meselenin rivayet kaynaklarındaki tarihî seyrini göstermek adına Ahmed b. Hanbel'den önce yaşayan Mâlik b. Enes ve °Abdurrazzâk b. Hemmâm'ın (ö.211/826-7) eserleri de burada incelemeye dahil edilecektir. Böylece boyama hakkındaki değişen muhtemel hüküm ve yargıların takibi hedeflenmiştir. Musannifler boyama bahislerine genellikle “Libās” bölümü altında “Saç Boyama” gibi bir alt başlık olarak yer vermektedirler. Nitekim Mâlik'in *Muvatta'*ının “Câmi” bölümünde “Saç Boyama” başlığı altında zikrettiği haberden Hz. Ebū Bekr'in (ö.13/634) saç için boya kullandığı anlaşılır. Mâlik ise siyah boya hakkında “Bu konuda malum bir şey işitmedim. Ancak onun dışındaki boyalar bana daha hoş gelir” ve “Her türlü boyanın terk edilmesi de mümkündür [*vâsi*°] Allah'ın izniyle. İnsanlara bu konuda herhangi bir zorluk yoktur” der. Yine Yahyâ b. Yahyâ el-Leyṣī (ö.234/849)

onun şöyle dediğini nakleder: “Bu hadis Allah Rasulü’nün boyamadığını gösterir. Çünkü Allah Rasulü boyamış olsa Hz. °Ā°işe [ö.58/678] bunu °Abdurrahmān b. el-Esved’e [ö.99/717] bildirirdi.”¹⁰¹ Eş-Şeybānī de Hz. °Ā°işe’nin ifadesini içeren rivayeti zikredip “*vesme* veya kına ile ya da sarıya boyamakta bir beis görmeyiz. Beyaz olarak bırakırsa bunda da bir beis yoktur. Hepsisi de *hasendir*” der.¹⁰² Anlaşıldığı üzere Mālik ve öğrencisi eş-Şeybānī boyama ve boyanın rengi konusunda benzeri tutumlar sergilemişlerdir. Her halükarda bu iki alimin ifadeleri, erken dönem *ricāl* metinlerindeki verilerle bir arada değerlendirildiğinde saç-sakal boyamanın hükmü ve boyadaki renk tercihi hakkında üzerinde ittifak edilmiş bir tavrın olmadığını, yani ittiba edilmesi gereken bir sünnet olarak saç-sakal boyamaktan söz edilemeyeceğini gösterir.

°Abdurrazzāk’ın *el-Muşannef*’inin sonunda günümüze ulaşan ve Ma°mer b. Rāşid’in (ö.153/770) *el-Cāmi°*’i olarak tanınan metinde “Boyamak ve Beyaz Kılların Yolunması” başlığı altında boyama faaliyetlerine dair 16 rivayete yer verilir.¹⁰³ Bu rivayetlerin muhtevası erken dönemdeki renk tercihlerinin farklılığını ve üzerinde ittifak edilmiş bir boyama tarzından söz edilemeyeceğini gösterir. Mezkur rivayetlerden sadece biri Ehl-i Kitap’a muhalefet teması içermektedir. °Abdurrazzāk ise *el-Muşannef*’inde hanımların kullanacakları boyaya dair bir bâb açmış ve burada üç rivayet zikretmiştir.¹⁰⁴

İbn Ebī Şeybe’nin (ö.235/849) *el-Muşannef*’inde “Libās” bölümünün 48. konusu “Kına ile Boyama” başlığını taşır ve burada beşi *merfū°*, 13’ü sahabe ve tabiunun tatbikat ve tavsiyelerini içeren 18 rivayete yer verilir. “Siyah Boya Kullanmaya Ruhsat Verenler” başlığı altında ise mevķūf ve maķtū° 12 rivayet zikredilir. “Siyaha Boyamayı Kerih Görenler” başlığında sekiz, “Sakalı Sarıya Boyamak” başlığı altında ise 21 habere yer verilir. Her iki başlıkta bilgiler de genellikle tabiun alimlerine nispet edilir. Onun verdiği bir diğer başlık ise “Sakalı Beyazlayan Ancak Onu Boyamayanlar” şeklindedir ve 11 haber içerir.¹⁰⁵ Anlaşılacağı üzere İbn Ebī Şeybe konu etrafındaki

¹⁰¹ Mālik b. Enes, *Muvatta°u’l-İmām Mālik* (Yahyā b. Yahyā el-Leysī rivayeti), tah. Muḥammed Muṣṭafā el-A°zamī (Abudabi: Mu°essesetu Zāyed, 1425/2004), c.5, ss.1385-1386.

¹⁰² Mālik b. Enes, *Muvatta°u’l-İmām Mālik* (Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybānī rivayeti), tah. °Abdulvehhāb °Abdullaṭīf (Kahire: Vizāretu’l-Evkāf, 1414/1994), s.302.

¹⁰³ °Abdurrazzāk, *el-Muşannef*, c.11, ss.153-156 (no.20174-20190).

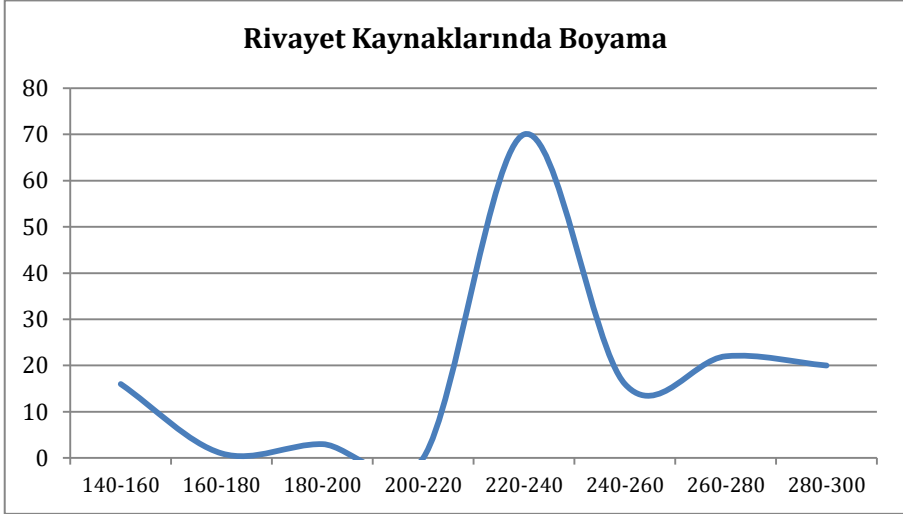
¹⁰⁴ °Abdurrazzāk, *el-Muşannef*, c.4, ss.318-319 (no.7929-7931).

¹⁰⁵ İlgili başlıklar için sırasıyla bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannef*, c.12, ss.547-553 (no.25501-25519), 554-555 (no.25520-25529), 556-557 (no.25532-25539), 557-560 (no.25540-25560), 560-563 (no.25561-25571).

muhtelif tartışmaları gösteren 70 rivayeti kaydetmiştir. Rivayet sayısındaki bu artış hem rivayetlerin *vasl* ve *vakf* durumlarıyla ilgilidir hem de önceki dönemle Mihne sürecini idrak eden İbn Ebî Şeybe'nin dönemi arasında bazı açılardan farklılıklar olduğunu düşündürmektedir. İbn Ebî Şeybe rivayetleri muhteva açısından değerlendirildiğinde ise boyayıp boyamamanın şahsi tercihe bırakıldığı önceki dönemin aksine boyamanın teşvik edilmesine dair bir vurgudan söz edilebilir. Ancak renk tercihindeki farklılıklar hala giderilememiş ve en azından siyah rengin kerahiyeti düşüncesi tam olarak yerleşmemiş gibi görünmektedir.

Halife el-Mutevekkil'in (hs.232-247/847-861) iktidara gelişinden sonra derlenen ve farklılaşan Ehl-i Hadis düşüncesinin yeni bir sistematığe sahip ilmî üretimi mahiyetindeki *Kutub-i Sitte*'de de saç-sakal boyamaya dair rivayetler yer alır. Nitekim el-Buhārî, "Libās" bölümünün 65. konusunu boyama bahsine ayırır ve burada Yahudi ve Hıristiyanlara muhalefet edilerek boyamayı emreden bir rivayete yer verir. Bir önceki konuda ise Hz. Peygamber'in saçlarına boyayacak kadar ak düşmediğini gösteren iki Enes b. Mālîk rivayetine ve boyadığına delalet eden iki Umm Seleme rivayetine yer verir. Muslim (ö.261/875) de Enes'ten gelen haberleri zikreder ancak onun rivayetlerinde Hz. Ebū Bekr ve Hz. °Umer'in kına ve *ketem* ile boyadıkları bilgisi yer alır. Muslim konuyla ilgili Enes, Ebū Cuḥayfe ve Cābir b. Semura'dan gelen toplam 14 rivayete yer verir. İbn Māce (ö.273/887) "Libās" bölümünün 32, 33, 34 ve 35. konularında boyama ile ilgili rivayetleri zikreder. Boya olarak kına kullanmaya dair üç, siyaha boyamaya dair iki, sarıya boyamaya dair iki, boyamayı terk edenlerle ilgili üç rivayete yer verir. Ebū Dāvūd (ö.275/889) "Teraccul" bölümünde "Boyama" başlığı altında yedi; "Sarıya Boyama" başlığı altında iki; "Siyaha Boyama" başlığı altında ise bir rivayet zikreder. Bu başlıkların muhtevası, Ehl-i Kitap'a muhalefet unsuru olarak boyamanın önemini, boyama ve sarıya boyamanın sünnet, siyaha boyamanın ise kerahiyetini vurgular. Et-Tirmizî (ö.279/892) "Libās" bölümünün 20. konusunu boyama bahsine tahsis eder ve burada biri muhalefet temalı, diğeri kına ve *ketem* ile boyama tavsiyesi içeren iki rivayet naklede. Son olarak en-Nesā'î (ö.303/915) "Zinet" bölümünün 14, 15, 16 ve 17. konularını boyama konularına ayırmış ve burada boyamanın cevazına dair altı, siyah boyanın kerahetine dair iki, boya olarak kına ve ketemin kullanımına dair sekiz, sarı boya ile ilgili dört rivayet zikretmiştir.

Kutub-i Sitte'deki rivayetler incelendiğinde 2./8. asırdaki serbestiye yakın vurgunun yerini, birtakım boyaların sünnet olarak öne çıkarılıp bir kısmının kerih görülmesi tavrının aldığı ve muhatap olarak da daha ziyade Ehl-i Kitap'ın işaret edildiği anlaşılmaktadır. Rivayetlerin sayıca durumu dönemler dikkate alınarak şu şekilde gösterilebilir:

Kanaatimizce grafikteki eğrideki en dikkat çekici nokta Ma^cmer metni dolayısıyla hicri 140'larda saç-sakal boyama faaliyetlerine yönelik bir vurgunun hissediliyor olmasıdır. Ancak Ma^cmer'in *Câmi*^c'i olarak kabul gören metnin, bizzat Ma^cmer tarafından derlenen *Câmi*^c mi yoksa talebesi °Abdurrazzâk tarafından derlenen ve onun birtakım rivayetlerinden ibaret bir metin mi olduğu tartışmalıdır.¹⁰⁶ Bundan dolayı belli bir konu başlığı altında verilen ve grafikte Ma^cmer'e nispet edilen verilerin, her ne kadar onun naklettiği haberler boyamayı sünnet olarak gören ve bir muhalefet aracı olarak konumlandırılan Aḥmed b. Ḥanbel'in düşüncesiyle karşıtlık arz etmese de °Abdurrazzâk'a kaydırılması daha uygun görünmektedir. *Ricâl* kaynaklarında ravilerin saç-sakal boyama faaliyetlerine yönelik atıflarda Aḥmed b. Ḥanbel'den dolayı hicri 220-230 seneleri arasında ciddi bir yoğunluk varken, buradaki eğri İbn Ebî Şeybe'nin *el-Muşannef*'indeki verilerden dolayı hicri 200-230 tarihleri arasında yukarıya doğru kuvvetli bir ivme kazanmıştır.

¹⁰⁶ Mirza Tokpınar, *Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Musannef'i* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), ss.55-56, dn.129. Ayrıca bkz. Bünyamin Erul, "Ma^cmer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), ss.91-109.

Rivayet sayısındaki artış *el-Muşannef*'in *merfū*^c rivayetlerin yanı sıra *mevkūf* ve *maḳṫū*^c haberleri de içermesinden kaynaklanmış olmakla birlikte ilgili ifadelerin derlenme tarihi ile *ricāl* verilerinin örtüştüğü bir varsayım olarak söylenebilir. İbn Ebī Şeybe'nin, eserine nihai şeklini ne zaman verdiği hakkında bilgi yoksa da Ehl-i Hadis'in Miḥne sürecinde çektiği sıkıntılar ve bu noktada sembolik bir sünnet olarak saç-sakal boyama tavrının yeniden topluma teklif edilmesi ve kendisi ile kardeşi °Uşmān b. Ebī Şeybe'nin (ö.238/852) 234/848 senesinde halife el-Mutevekkil'den birtakım cāizeler olarak Mu^ctezile ve Cehmiyye'ye red mahiyetinde hadisler rivayet etmeyi kabul ettikleri ve *el-Muşannef* sahibi Ebū Bekr'in Ruşāfe'deki meclisine 30.000 civarında insanın toplandığı bilgisi,¹⁰⁷ söz konusu kısmın da muhtemelen eserdeki Ebū Ḥanīfe (ö.150/767) reddiyesi gibi nispeten geç bir edisyonla musannif tarafından metne eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç

Rivayet kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla erken devirlerde hem boyamanın herhangi bir dinî gereklilik veya sevap kazanmaya vesile bir tavır olup olmadığı hem de boyanın rengi konusunda ihtilaflar varken, zamanla bu ihtilafın yerini boyamanın ve boyada belli renkler kullanmanın sünnet olduğu şeklinde bir kanaat almıştır. Rivayetlerin hicri 3. asrın başlarında İbn Ebī Şeybe tarafından etraflıca sunuluşu, ihtilafın sona erdirilip belli bir tarzda saç-sakal boyamanın sünnet olarak kabul edilmesinin son evresi gibidir. Bu dönemde Aḥmed b. Ḥanbel'in tavrının, boyamanın mevcut anlamını kazanmasında etkili olduğu söylenebilir. Rivayet kaynakları açısından İbn Ebī Şeybe'nin çizdiği çerçeve doğal olarak temel Sünni hadis eserleri *Kutub-i Sitte*'ye de yansımıştır. Ancak dikkat çekici bir şekilde Aḥmed b. Ḥanbel öncesinde ve dönemdeki metinlerde renk tercihi konusunda kesin bir hükme varılamamış ve renk konusunda muhatap olarak da muhtemelen erken dönem Şī'ī cemaatler hedef alınmışken İbn Ebī Şeybe ile başlayan süreçte hem renk tercihi belli bir çerçeveye doğru kaymaya başlamış hem de muhatap olarak Ehl-i Kitap öne çıkarılmıştır. Yine bu dönemde, Aḥmed b. Ḥanbel tarafından "ihya edilmesi gereken" ve sünnet muhaliflerine karşı bir muhalefet aracı olarak konumlandırılan saç-sakal boyama sünnetinin yerini, özellikle *Kutub-i Sitte*'de "ihya edilmiş" ve muhatabı farklılaşmış bir sünnet almıştır.¹⁰⁸ Zira bu dönemde diğer rivayetlerin aksine Ehl-i Kitap'a muhalefet

¹⁰⁷ Şemsuddīn ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā*, tah. Şu'ayb el-Arnā'ūt ve diğerleri (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 1432/2011), c.11, s.125.

¹⁰⁸ *Kutub-i Sitte*'deki bu tavrın 5./11. asırda da sürdürüldüğü el-Ḥaṫīb el-Baġdādī'nin "Ehl-i Kitap'ın Yaşam Tarzına Muhalefet Amacıyla Saç-Sakalındaki Beyazları Boya (*ḥidāb*) İle Değiştirme" ve "Siyahla

temalı metinlere daha fazla önem atfedilmiştir. Hem Aḥmed b. Ḥanbel'de hem de bu dönemde, hicri ilk iki asırda karmaşıklık arz eden renk tercihi netleşmiş ve merkezî dinî düşünceye mesafeli duran cemaat yapılarının boya tercihleri bu noktada etkili olmuştur. Aḥmed b. Ḥanbel'e göre Miḥne sürecinde zayıflayan sünnete ittiba düşüncesini kuvvetlendirecek bir öge olan boyama faaliyetleri, cari Arap örfünde ve toplumun her tabakasında bir devamlılığa sahipti. Ehl-i Hadis, muhtemelen farklı dinlerle temas ve bunun sonucundaki toplumsal etkileşimlerin zorlamasıyla birtakım rivayetleri yeniden gündeme getirerek boyamayı Ehl-i Kitap'a muhalefet içeren ve belli renkleri dışarıda bırakan bir çerçeveye kavuşturmuştur. Onlar bu tavırlarıyla muhtemelen sarı ve kırmızı renkleri temin eden kına, *ketem*, *za^cferān* ve *vers* gibi muteber görülen boya türleri dışında bazı malzemelerle de saç-sakallarını boyayan ümera ile Şī^cī cemaatler gibi siyah boyaya cevaz veren ve aynı zamanda °Abbāsilerin yargı işlerinden sorumlu olan Ehl-i Re'y alimlerine de gönderme yapıyorlardı. Gerek °Abbāsî halifelerinin gerekse resmî görevlerde bulunan kişilerin boya tercihleri konusunda net verilere sahip değilsen de¹⁰⁹ özellikle saç-sakaldaki aklar arttığında herkes gibi onların da boyama faaliyetinde buldukları düşünülebilir.¹¹⁰ Örneğin boyamanın da boyamamanın da tabiiği bağlamında anlaşılabilir bir rivayete göre Cübāl valisi Ebū Dulef el-Kāsim b. °İsā (ö.225/839[?]), Halife el-Me'mūn'un (hs.198-218/813-833) yanına girer ve o esnada saç-sakalı boyalı değildir.

Boyamanın Kerahiyeti" şeklindeki başlıklarından ve bu başlıkların muhtevassından anlaşılmalıdır. İlgili yerler için sırasıyla bkz. *el-Cāmi^c li-Aḥlākī'r-Rāvi ve Adābi's-Sāmi^c*, tah. Maḥmūd eṭ-Taḥḥān (Riyad: Mektebetu'l-Me'ārif, 1428/2007), c.1, ss.378-380, 380-381. Mezkur muhalefet gerekçesi Hanevî alim eṭ-Taḥāvi (ö.321/933) tarafından benimsenmiştir (*Şerḥu Muşkilī'l-Āşār*, c.9, ss.295-309). Nitekim onun boyama faaliyetlerine, neredeyse tamamen fikhî meseleleri ele aldığı *Me'āni'l-Āşār*'da değil de fikhî konularla birlikte itikadi pek çok meseleyi de incelediği *Muşkilū'l-Āşār*'da yer vermesi de aynı noktaya işaret etmektedir.

¹⁰⁹ Bu noktada Ali Mazaherî'nin "Bütün erkekler sakallı idi ve sakalın uzunluğuna, biçimine, rengine göre güvenle, bilinmeyen bir kimsenin sosyal statüsü saptanabilirdi. Örneğin böylece bir burjuva maviye, sarıya, yeşile veya kırmızıya boyanmış orta boylu bir sakal taşırdı. Bir açıcı veya köle ise oldukça kısa kesilmiş bir sakalla tanınırdı. Eşraf, tabib, kadı, müderris, imam ve serbest meslek sahipleri çenelerini çok uzun ve kar gibi beyaz bir sakalla süslerlerdi. Buna karşılık askerlerin sakalları çatallıydı ve koyu güzel siyaha boyanmıştı..." şeklindeki ifadeleri kaydedilebilir (*Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, terc. Bahriye Üçok [Ankara: Varlık Yayınları, 1972], s.83). Ancak bu tasvirin hangi döneme ait olduğu ve hangi kaynaklara istinaden dile getirildiği net değildir. Üçok aynı ifadelere bazı tasarruflarla *İslām Tarihi: Emevî-Abbāsiler* adlı telif eserinde (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968, ss.138-139) yer verir ancak Mazaherî'nin metninden bahsetmeyip alıntının bir kısmı için Ebū'l-Ferac Bar Hebraeus Yuḥannā İbnu'l-°İbrī'nin (ö.685/1286) *Tārīḥ*'ine ve Corcī Zeydān'ın (ö. 1914) *Tārīḥu't-Temedduni'l-İslāmī* adlı eserinin tercümesine atıf yapar. Ne var ki Üçok'un atıf yaptığı *Abū'l-Ferac Tarihi*'nde (Süryancadan İngilizceye çev. Ernst A. Wallis Budge; İngilizceden çev. Ömer Rıza Doğrul [Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945-1950]) ve *Medeniyet-i İslāmīye Tarihi* (terc. Zekî Megāmiz [İstanbul: İkdām Matbaası, 1328-1330]) adlı tercümede söz konusu bilgiler yer almamaktadır.

¹¹⁰ °Abbāsî halifesi Ebū Ca'fer el-Manşūr'un (hs.136-158/754-775) siyaha boyadığı bilgisi için bkz. el-Ḥaṭīb, *Tārīḥ*, c.1, s.373.

Halife yanındaki cariyeye işaret eder, o da Ebū Dulef'in yaşlılığından dem vurur. İyi bir şair olan Ebū Dulef de yaşlılığın erkekler için, kadınlardan farklı olarak bir şeref vesilesi olduğunu belirten bir şiirle cariyeye cevap verir.¹¹¹

Burada *ricāl* metinleriyle rivayet kaynaklarının karşıtlık arz ettiği bir noktaya da temas edilmelidir. *Ricāl* sahasındaki eserlerinde saç-sakal boyamaya herhangi bir önem atfetmedikleri belirtilen el-Buḥārī ve en-Nesā'ī'nin, derleme türündeki eserlerinde bu konuya müstakil olarak yer vermeleri bir şekilde izah edilmelidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu iki alim, yaşadıkları dönem itibariyle ilgili rivayetlerin sünneti temsil kabiliyetini taşıdığı kanaatinde iseler de Aḥmed b. Ḥanbel'in aksine bu tarz verileri ravi değerlendirmeleri açısından belirleyici ek bir bilgi olarak görmemekteydiler. Öte yandan diğer münekkit alimler de el-Buḥārī ve en-Nesā'ī'nin tavrını benimsemişlerdir.

Sonuç olarak 3./9. asırda, hem erken dinî hareketlere bir tepki hem de siyasi göndermeleri bünyesinde barındıran sembolik bir tavır olarak ihya edilen saç-sakal boyama sünneti, o dönemde Aḥmed b. Ḥanbel'ininkilerin dışındaki *ricāl* metinlerinde dikkat çekmez. Yani *ricāl* kaynakları dönemsel bir takım etkileri bünyesinde barındırabilmektedir. Miḥne sonrası derlenen eş-Şāfi'î ve Aḥmed b. Ḥanbel çizgisindeki rivayet kaynaklarında bir sünnet olarak sunulan saç-sakal boyama, siyah renk istisna edilerek farklı mezhepler tarafından müstehab olarak görülmüş, sonraki asırlarda da Selefî eğilimli bazı kesimlerce bir dindarlık göstergesi olarak benimsenegelmiştir.

KAYNAKÇA

- °Abdurrazzāk b. Hemmām eş-Şan°anī. *el-Muşannef*. Tah. Ḥabiburrahmān el-A°zamī. Beyrut: el-Mektebu'l-İslāmī, 1403/1983.
- Aḥmed b. Ḥanbel. *Kitābu'l-°İlel ve Ma°rifeti'r-Ricāl*. Tah. Vaşıyyullāh b. Muḥammed °Abbās. Riyad: Dāru'l-Ḥānī, 1422/2001.
- *Mesā°ilu'l-°İmām Aḥmed b. Ḥanbel: Rivāyetu İbnihî Ebī'l-Faḍl Şālih*. Tah. Faḍlurrahmān Dīn Muḥammed. Delhi: ed-Dāru'l-°İlmiyye, 1408/1988.
- *Min Kelāmi'l-°İmām Ebī °Abdillāh Aḥmed b. Ḥanbel fī °İleli'l-Ḥadīs ve Ma°rifeti'r-Ricāl: Mimmā Ravāhu °anhu Ebū Bekr Aḥmed b. Muḥammed el-Merrūzī ve Ebū'l-Ḥasen °Abdulmelik b. °Abdulḥamīd el-Meymūnī ve Ebū'l-Faḍl Şālih b. Aḥmed °an Ebīhi*. Tah. Şubḥī el-Bedrī es-Sāmerrā'ī. Riyad: Mektebetu'l-Me°arif, 1409/1988.
- *Su°ālātu Ebī Bekr el-Eḡram li'l-°İmāmi'l-Kebīr Ebī °Abdillāh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel fī'l-Cerḥ ve't-Ta°dīl ve °İleli'l-Ḥadīs*. Tah. Ebū

¹¹¹ İbn °Abdirabbih el-Kurtubī, *el-°İkdu'l-Ferīd*, tah. °Umer °Abdusselām Tedmurī ve diğerleri (Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-°Arabī, tsz.), c.3, ss.54-55.

- °Umer Muḥammed b. °Alī el-Ezherī. Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīse li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1428/2007.
- . *Su°ālātu Ebī Dāvūd li'l-İmām Aḥmed b. Ḥanbel fī Cerḥi'r-Ruvāt ve Ta°dīlim.* Tah. Ebū °Umer Muḥammed b. °Alī el-Ezherī. Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīse li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1431/2010.
- . *Mevsū°atu Aḳvāli'l-İmām Aḥmed b. Ḥanbel fī Ricāli'l-Ḥadīs ve °İlelihi.* Der. es-Seyyid Ebū'l-Me°atī en-Nūrī ve diğeri. Beyrut: °Alemlu'l-Kutub, 1417/1997.
- Ameen, Nasih Othman Hamad (Nāsih °Uşmān Ḥamed Emīn). “el-Cālibu's-Sevād fī Ḥukmi'l-Ḥidāb bi's-Sevād: Dirāse Fikhiyye Muḳārane / Saç Boyamanın Hükümü ve Değerlendirilmesi,” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016), ss.71-94.
- Atası, Ahmad Nazir. “A History of Ibn Sa°d's Biographical Dictionary *Kitāb al-Tabaqāt al-Kabīr*,” Yayınlanmamış doktora tezi, University of California at Santa Barbara, Santa Barbara, 2009.
- el-°Avnī, Şerīf Ḥātim. *°Aḳlāniyyetu Menheci'l-Muḥaddisīn fī't-Taḥaḳḳuḳ min °Adāleti'r-Ruvāt.* Byy, tsz.
- el-Buḥārī, Muḥammed b. İsmā°il. *et-Tārīḫu'l-Kebīr.* Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz.
- . *el-Cāmi'u's-Şaḫīḫ.* Tah. Şu°ayb el-Arnā°ūt ve °Ādil Muşşid. Beyrut: er-Risāletu'l-°Alemiyye, 1432/2011.
- Ebū Dāvūd Suleymān b. el-Eş°aş es-Sicistānī. *Sunenu Ebī Dāvūd.* Tah. Şu°ayb el-Arnā°ūt ve Muḥammed Kāmil Ḳarabellī. Beyrut: er-Risāletu'l-°Alemiyye, 1433/2012.
- . *Su°ālātu Ebī °Ubeydillāh el-°Ācurrī li'l-İmām Ebī Dāvūd Suleymān b. el-Eş°aş es-Sicistānī fī Ma°rifeti'r-Ricāl ve Cerḥihim ve Ta°dīlim.* Tah. Ebū °Umer Muḥammed b. °Alī el-Ezherī. Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīse li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1431/2010.
- Ebū Zur°a er-Rāzī, °Ubeydullāh b. °Abdulkerīm. *Su°ālātu'l-Berze°i li-Ebī Zur°a er-Rāzī.* Tah. Ebū °Umer Muḥammed b. °Alī el-Ezherī. Kahire: el-Fārūku'l-Ḥadīse li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1430/2009.
- el-Elbānī, Muḥammed Nāşiruddīn. *ed-Durer fī Mesā°ili'l-Muşṭalaḫ ve'l-Eşer: Mesā°ilu Ebī'l-Ḥasen el-Mişrī el-Me°rabī li'l-°Allāmeti'l-Muḥaddis Ebī °Abdirrahmān Muḥammed Nāşiriddīn el-Elbānī.* Haz. Muḥammed b. Muḥammed b. °Abdullāh el-Cilānī. Cidde: Dāru'l-Ḥarrāz; Beyrut: Dāru İbn Ḥazm, 1422/2001.
- Erul, Bünyamin. “Ma°mer b. Rāşid'in (ö. 153) el-Cāmi Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler,” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), ss.91-109.
- Fayda, Mustafa. “Halife b. Hayyāt,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.15, ss.301-3.
- el-Fesevī, Ya°küb b. Sufyān el-Fārisī. *Kitābu'l-Ma°rife ve't-Tārīḫ.* Tah. Ekram Diyā° el-°Umerī. Medine: Mektebetu'd-Dār, 1410/1989.
- Gregory Abū'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abū'l-Farac Tarihi.* Süryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge; Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945-1950.

- Halife b. Hayyât. *Kitābu't-Ṭabaḳāt*. Tah. Ekram Diyā° el-°Umerī. Bağdat: Maṭba°atu'l-°Ānī, 1387/1967.
- *Tārīḫu Halife b. Hayyât*. Tah. Ekram Diyā° el-°Umerī. Beyrut ve Dimeşk: Dāru'l-Ḳalem ve Mu°essesetu'r-Risāle, 1397/1977.
- Hanbel b. İshāk. *Zikru Mihneti'l-İmām Aḫmed b. Hanbel*. Tah. Muḫammed Nağş. Kahire: byy., 1403/1983.
- el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, Aḫmed b. °Alī b. Şābit. *el-Cāmi° li-Aḫlāḳi'r-Rāvi ve Ādābi's-Sāmi°*. Tah. Maḫmūd eṭ-Ṭaḫḫān. Riyad: Mektebetu'l-Me°ārif, 1428/2007.
- *Tārīḫu Medīneti's-Selām ve Aḫbāru Muḫaddiṣihā ve Zikru Ḳuṭṭānihā el-°Ulemā° min Ġayri Ehlihā ve Vāridihā*. Tah. Beşşār °Avvād Ma°rūf. Tunus: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1436/2015.
- İbn °Abdillerr, Ebū °Umer Cemāluddīn Yūsuf b. °Abdullāh b. Muḫammed el-Ḳurṭubī en-Nemerī. *el-İstizkār*. Tah. Sālim Muḫammed °Aṭā ve Muḫammed °Alī Mu°avvaḍ. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1421/2000.
- İbn °Abdirabbih, Aḫmed b. Muḫammed el-Ḳurṭubī el-Endelusi. *el-°İḳdu'l-Ferīd*. Tah. °Umer °Abdusselām Tedmurī ve diğeri. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-°Arabī, tsz.
- İbn °Adiyy, °Abdullāh el-Curcānī. *el-Kāmil ft Du°afā°i'r-Ricāl*. Tah. Muḫammed Enes Muştafā el-Ḥinn. Beyrut: er-Risāletu'l-°Ālemiyye, 1433/2012.
- İbn Bābeveyh, Muḫammed b. °Alī b. el-Ḥuseyn b. Mūsā el-Ḳummī. *Men lā Yaḫḍuruhu el-Faḳīh*. Tah. Ḥuseyn el-A°lemī. Beyrut: Mu°essesetu'l-A°lemī li'l-Maṭbū°āt 1406/1986.
- İbn Ebī Ḥātim, °Abdurrahmān b. Muḫammed b. İdrīs. *el-Cerḫ ve't-Ta°dil*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz. (Ḥaydarābād: Dā°iretu'l-Me°ārifī'l-°Uşmāniyye, 1372/1953 baskısından ofset).
- *Ādābu'ş-Şāfi°i ve Menāḳibuhu*. Tah. °Abdulġanī °Abdulḫāliḳ. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Ebī Ḥayseme, Ebū Bekr Aḫmed b. Zuheyr b. Ḥarb. *et-Tārīḫu'l-Kebīr: Tārīḫu İbn Ebī Ḥayseme*. Tah. Şalāḫ b. Fetḫī Helel. Kahire: el-Fārūḳu'l-Ḥadişe li't-Ṭibā°a ve'n-Neşr, 1429/2008.
- İbn Ebī Şeybe, Ebū Bekr °Abdullāh b. Muḫammed. *el-Muşannef*. Tah. Muḫammed °Avvāme. Cidde: Dāru'l-Ḳible li'ş-Şekāfeti'l-İslāmiyye; Beyrut: Mu°essesetu'Ulūmi'l-Ḳur°ān, 1431/2010.
- İbn Ebī Ya°lā, Ebū'l-Ḥuseyn Muḫammed. *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*. Tah. Muḫammed Ḥāmid el-Faḳī. Beyrut: Dāru'l-Ma°rife, tsz.
- İbn Ḥibbān, Muḫammed b. Ḥibbān b. Aḫmed et-Temīmī. *es-Şiḳāt*. Ḥaydarābād: Dā°iretu'l-Me°ārifī'l-°Uşmāniyye, 1398/1978.
- İbn Keşīr, Ebū'l-Fidā İsmā°il b. °Umer. *el-Bidāye ve'n-Nihāye*. Tah. °Abdullāh b. °Abdulmuḫsin et-Turkī. Cīze: Dāru Hicr, 1419/1998.
- İbn Māce, Muḫammed b. Yezīd el-Ḳazvīnī. *Sunenu İbn Māce*. Tah. Ḥalīl Me°mūn Şihā. Beyrut: Dāru'l-Ma°rife, 1416/1996.
- İbn Sa°d, Muḫammed b. Sa°d b. Menī°. *eṭ-Ṭabaḳātu'l-Kubrā*. Tah. İḫsān °Abbās. Beyrut: Dāru Şādir, 1387/1968.
- İbnu'l-Cevzī, Ebū'l-Ferac Cemāluddīn °Abdurrahmān b. °Alī b. Muḫammed. *Menāḳibu'l-İmām Aḫmed b. Hanbel*. Tah. °Abdullāh b. °Abdulmuḫsin et-Turkī. Cīze: Dāru Hicr, 1419.

- el-°İclī, Aḥmed b. °Abdullāh b. Şālīh. *Ma°rifetu's-Şikāt*. Tah. °Abdul°alīm °Abdul°azīm el-Bestevī. Medine: Mektebetu'd-Dār, 1405/1985.
- Juynboll, G. H. A. "Dyeing the Hair and Beard in Early Islam: A Ḥadīth-Analytical Study," *Arabica* 38:1 (1986), ss.49-75.
- Keskin, Yusuf Ziya. "Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Saç Bakımı," *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:26 (2011), ss.7-21.
- el-Kuleynī, Muḥammed b. Ya°kūb. *Furū°u'l-Kāfi*. Tah. Muḥammed Ca°fer Şem-suddīn. Beyrut: Dāru't-Te°aruf li'l-Maṭbū°āt, 1413/1993.
- Mālik b. Enes. *Muvaṭṭa'u'l-İmām Mālik* (Yaḥyā b. Yaḥyā el-Leysī rivayeti). Tah. Muḥammed Muṣṭafā el-A°zamī. Abudabi: Mu°essesetu Zāyed, 1425/2004.
- *Muvaṭṭa'u'l-İmām Mālik* (Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybānī rivayeti). Tah. °Abdulvehhāb °Abdullaṭīf. Kahire: Vizāretu'l-Evkāf, 1414/1994.
- Mazaherī, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. Terc. Bahriye Üçok. Ankara: Varlık Yayınları, 1972.
- el-Mubārakfūrī, Ebū'l-°Ulā Muḥammed °Abdurrahmān b. °Abdurrahīm. *Tuhfetu'l-Aḥvezi Şerhu Cāmi'i't-Tirmizi*. Tah. °Abdurrahmān Muḥammed °Uṣmān ve °Abdulvehhāb °Abdullaṭīf. Beyrut: Dāru'l-Fikr, tsz.
- Muslim b. el-Ḥaccāc el-Kuṣeyrī en-Neysābūrī. *el-Cāmi°u's-Şāḥīh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1412/1992.
- en-Nesā°ī, Ebū °Abdirrahmān Aḥmed b. Şu°ayb. *Kitābu'l-Muctebā el-Ma°rūf bi's-Suneni's-Şuḡrā*. Kahire: Dāru't-Te°sil, 1432/2012.
- er-Rāmeḥurmuzī, Ebū Muḥammed Ḥasen b. °Abdurrahmān. *el-Muḥaddiṣu'l-Fāṣıl Beyne'r-Rāvi ve'l-Vā°t*. Tah. Muḥammad °Accāc el-Ḥaṭīb. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1391/1971.
- Şālīh b. Aḥmed b. Ḥanbel. *Sīratu'l-İmām Aḥmed b. Ḥanbel*. Tah. Muḥammed ez-Zaḡlī. Beyrut: el-Mektebu'l-İslāmī, 1417/1997.
- eş-Şevkānī, Ebū °Abdullāh Muḥammed b. °Alī b. Muḥammed. *Neylu'l-Evtār min Eḥādīsi Seyyidi'l-Aḥyār Şerhu Muntekā'l-Aḥbār*. Kahire: Muṣṭafā el-Bābī el-Ḥalebī, 1391/1971.
- eṭ-Ṭaḥāvi, Ebū Ca°fer Aḥmed b. Muḥammed. *Şerhu Muşkili'l-Āṣār*. Tah. Şu°ayb el-Arnā°ūṭ. Beyrut: Mu°essesetu'r-Risāle, 1431/2012.
- Tatlı, Mustafa. *Ricāl Bilgisinin Tespiti: Suālât Literatürü*. İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- et-Tirmizī, Muḥammed b. °İsā es-Sulemī. *el-Cāmi°u's-Şāḥīh*. Tah. Aḥmed Muḥammed Şākir. Kahire: Muṣṭafā el-Bābī el-Ḥalebī, 1394/1975.
- Tokpınar, Mirza. *Abdürrezzāk b. Hemmām ve Musannef'i*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.
- Topgül, Muḥammed Enes. *Erken Dönem Şiî Ricāl İlmi: Keşşi Örneği*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricāl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: İFAV, 2015.
- el-°Uḳaylī, Muḥammed b. °Amr b. Mūsā b. Ḥammād. *Kitābu'd-Du°afā°*. Tah. Māzin b. Muḥammed es-Sirsāvī. Kahire: Dāru İbn °Abbās, 1429/2008.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi: Emevî-Abbāsîler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

- Yahyā b. Ma[°]in. *et-Tārīḥ* (ed-Dürī rivayeti), *Yahyā b. Ma[°]in ve Kitābuhu et-Tārīḥ*. Tah. Aḥmed Muḥammed Nūr Seyf (Mekke: Merkezū'l-Baḥṣi'l-°İlmī ve İhyā[°]i't-Turāsi'l-İslāmī, 1399/1979) içinde.
- *Mevsū[°]atu Akvāli Yahyā b. Ma[°]in fī Ricāli'l-Ḥadīṣ ve °İlelihi*. Der. Beṣṣār °Avvād Ma[°]rūf ve diğeri. Tunus: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1430/2009.
- "Ma[°]rifetu'r-Ricāl: Rivāyetu İbn Muḥriz °an Yahyā b. Ma[°]in," *Mevsū[°]ātu Tārīḥi İbn Ma[°]in: Ḥamsu Rivāyāt*. Tah. Muḥammed es-Seyyid °Uṣmān (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 2011) içinde, c.2, ss.3-176.
- ez-Zchebī, Muḥammed b. Aḥmed b. °Uṣmān. *Siyeru A[°]lāmi'n-Nubelā[°]*. Tah. Şu[°]ayb el-Arnā[°]ūt ve diğeri. Beyrut: Mu[°]essesetu'r-Risāle, 1432/2011.
- Zeydān, Corcī. *Medeniyet-i İslāmiye Tārīhi*. Terc. Zekī Megāmiz. İstanbul: İkdām Matbaası, 1328-1330.